

داشو عليه سجده

عبد الواحد آرييسر

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

دوله منهنجي ديس جا
ماڻهو و سڳهه ملهه

شاهي سنگ ستار

عبدالواحد آريسر

روشلي پبليڪيشن ڪنڊيارو
۱۹۸۸ع

لائبل پزائين: عبدالرسول عباسي

ايم. خان پرننگ پريس
گاڙي کاتو هيلر آباد.

چاپيندڙ:

بهرپون

چاپو:

۱۹۸۸ع

سال:

۷۷ هزار

ميترو:

قيمت ۵۰۰ روپيا

افتساب

مرحوم دوست
عالم خان جتوئي
جي نالي.

تنهنجي ياد نه وسري سگهندي.

سسکین جهان خان کوسو
غلام محمد لغاری
محمد عثمان ڈیپلائی
حیدر بخش جتوئی
محمد صالح عاجز
علی احمد ڈوگر
حسام الدین راشدی

مهاڳ

سون سي ڏا ساء...

سند ۾ اهڙا ماڻهو آڱرين تي ڳڻڻ جيترا آهن، جن جي هڪ ئي وقت سياسي ۽ ادبي حيثيت، عبدالواحد آربسر جهڙي هجي. عبدالواحد آربسر، منهن ۾ توڙي متن ۾ موسيٰ آهي. هو آري ناهي، شيشو آهي، جنهن جي پنهي پاسن کان نهارڻ سان ساڳيا منظر ڏسي سگهجن ٿا، زندگيءَ سان ڀرپور منظر.

هن جو تعلق، سدا سٺي متن مٿي سند جي ان ڏنڙيل حصي سان آهي، جتان جي ماڻهن سخت ڏڪار ۾ به ڏاڏائي ڏيهه جي ولڙين واس کي روڪيو ناهي ۽ ڌارين جي لوڏن ۽ لشڪرن اڳيان به لوڻي جي لٽج رکي آهي. سونهن، سگهه ۽ سچ، ٿر جي عظمت جا اهڃاڻ آهن ۽ اهي ئي شيون، جيئن جو تينن آربسر کي ورثي ۾ مليون آهن، ڪاٺي به ڪاري ۽ ڊگهي رات سون سريڪي سورج کي ڀرڻ کان روڪي ناهي سگهي. مسڪين، ڏيپلائي، لغزي، آيسر، سوسين سورج آهن (سجي سند سورج آهي)، جن ٿر جي چلڪڻي واري مان ڪني ڪڍي، ڪوڙ کي شڪست ڏئي آهي رات کي شڪست ڏئي آهي ”ماڻهو سڳهه ملهار“ هڪ

سڄي ماڻهوءَ جي ٻين سڄن ماڻهن کي ڀيٽا آهي. اهڙو
 سلوڪ آهي، جهڙو ”بادشاهه بادشاهن سان ڪندا آهن.“
 آريسر، جا لکيل هي، ”سوانحِي - تاثر“ جن امر
 ماڻهن تي مشتمل آهن، سي اسان جي قوم، ادب، تاريخ
 ۽ ثقافت جا محسن آهن ۽ پنهنجي پر ۽ سنڌ جي تاريخ
 جا سونهري اکرن ۾ لکيل باب به مسڪين جهان خان
 کوهو، غلام محمد لغاري، محمد عثمان ڏيپلائي، حيدر بخش
 جتوئي، محمد صالح عاجز، علي احمد ڏوگر، پير حسام الدين
 راشدي، سڀ اهڙا نانوا آهن، جن جو لطيف سائينءَ جي
 لفظن ۾ ”مرڻ مشاهدو آهي ۽ جن کي مري به مات
 ناهي ٿئي.“

سنڌ ۾ هن کان اڳ ڇپيل خاڪا، سوانحِي نوٽ
 ۽ تاثر، ڀلي ته آريسر جي هن لکيل تاثرن کان وڌيڪ
 دلچسپ هجن، پر انهن ۾ شخصيتن جي زندگيءَ جا
 صرف آهي رڌڪ روپ ظاهر ڪيل آهن، جيڪي ليکڪ
 کي ذاتي طور نظر آيا آهن، جڏهن ته ”ماڻهو جيڪو منهار“
 جي سڀني شخصيتن جي زندگيءَ جا عڪس رڄڻاڻا اسان
 جي سامهون آهن، صرف آريسر ئي انهن کي پنهنجي
 ذاتي دوستيءَ جي آئيني ۾ ناهي ڏار، پر اسان سڀ / سڄي
 قوم آهي پسن پيا. آهي سڀ، اسان سڀني جا گهڻگهرا
 آهن، ساڻي آهن ۽ محسن آهن. ڪڏهن نه وسرڻ جهڙا،
 ڪڏهن نه وسارڻ جهڙا. ”ڪي ڏور به اوڏا سپرين!“
 هنن تاثرن ۾ آريسر، نه صرف مٿين مهان ماڻهن

جي زندگيءَ جي حصن کي آڻي اڳيان ڪيو آهي، پر
 ان سان گڏ هٿن، سندن زندگيءَ جي پس منظر ۾ سندن
 جي سماجي حالت، ماڻهن جي پنهنجي محسنن ڏانهن
 بي حسي واري برف جهڙي ٿڌي روپي، (هني
 خاص طور تي مسڪين جهان خان کوسي جو حوالو
 ڏيندس، جنهن پنهنجي سڄي زندگيءَ، ماڻهن لاءِ، ماڻهن
 جي روشن آئيندي لاءِ دان ڪري ڇڏي ۽ ٻچاڙڪن
 پهرن ۾ لکن ماڻهن جي ميڙ مان ڪنهن هڪ به، جنهن
 جي آسروند اڪڙين کي، اچي آسپس نه ڏني. سندس
 عظمت جي پيرن ۾، پيار جي پٿرن ٻولن جا ڦول پيدا
 نه ڪيا!!)، سجاڳيءَ جي تجربڪن، انهن جي سرواڻن ۽
 سڌي ماڻهن جي قابوخي ۽ ادبي چڱن سندن دؤرن مان
 گذرڻ جي وارتا به بيان ڪئي آهي. سولي سڌيءَ
 ۾ ان کي 'هڪ تير' مان به شڪار ڪرڻ چئبو.

آرٿر جي تحريرن ۽ تحريرن ۾ جا هڪ شئيءَ مون
 کي گهڻو وڻندي آهي، سا آهي، سندس ٻوليءَ، مٺيءَ، سوادِي
 ۽ سونهن پري ٻوليءَ سياست جي پٿرن جهڙي سيني مان،
 نٿي نڪرندڙ، مٽاهين ۽ کان ڪرندڙ جهڙي مٽر مٽر
 ٻولي. سندس لکڻين ۾ شاعراڻيون، حيلڪيون ايسرون
 نه ملنديون آهن، جو مون کي لگندو آهي، ڇڻ آرٿر
 ڪو ڇوڻ مٿاڻل شاعر آهي نا ڇوڻ مٿاڻي ڪڏهن به
 ڪڏهن شاعر بڻيو. سندس لکڻين ۾ تشبيهه به ايسرون
 نه خوبصورت ۽ نيون نيون اهڙا، ٺهڻ ۽ نيون آهن

جو انهن کي پڙهي، ذهن جي قرهيءَ تي شيخ اياز ۽
 اساسليم جا نازو ٿري ايندا آهن. ”ماڻهو ميڪه ملهار“
 جا سمورا تاثر به اهڙن ئي سترن ڀريل ٻوليءَ ۽ سونهن
 ڀرين تشبيهن سان منهن تائين ڀريل آهن، جيئن ڪي
 هٿ آڌاريل:

”انسان جي حياتيءَ جي ڏيهن کي موت جو ڪارو
 ڪانءُ، ان جي ڏاڻن وانگر چٽڪي رهيو آهي.“

—

— (سائين محمد صالح عاجز تي تاثر)
 ”لفظ، ٻڌندڙن جي ذهن ۾ ائين پٿر ڪري رها
 هئا، جهڙي ٿڌي جي ڪا ڪنواري، ڪينجهر ڪناري،
 رپيا جي اوسيزيءَ ۾ پٿر ڪندي هجي.“

—

— (سائين حسام الدين راشديءَ تي تاثر)
 ”ڏيپلائيءَ جي ڪنهن منهنجي ذهن تي جيڪي
 ڇٽ اُٻاريا هئا، سي آڄ به ائين ياد آهن، جيئن ڪهن
 ويسڪس کي زندگيءَ جي دهرين پٿر ۽ جوانيءَ سان ڀرپور
 چڙهي باد رائجي ويئي آهي.“

—

— (سائين محمد عثمان ڏيپلائيءَ تي تاثر)
 ”ماڻهو ميڪه ملهار“ جا تاثر لکي آيسر، انهن آمر
 ماڻهن کي نه رڳو پنهنجي ثقافت آر پڻ جو ڪم ڪيو
 آهي، پر هُن پنهنجي دؤر ۾ پاڻ کان پوءِ ايندڙ دؤر

جي ماڻهن کي، سڌ جي سياسي، سماجي ۽ آدي تاريخ
کان واقف ڪرائڻ جو جس به ڪيو آهي، ڇو جو اهي
ماڻهو پنهنجي پنهنجي شخصيت ۾ سڌ جي تاريخ آهن،
سڄاڻپ آهن. اهريون سامهون آهن، جن جو سڄاڻي ۽
وارو پڙ هيشه ڪيو رهيو آهي. اهڙا رڳو آهن، جي
سڄاڻي ۽ جي سران ڏانهن ويندڙ، اڻاڻڪي ۽ ڏکين پيچرن
تي ڏير ڏير حل ۽ پنهنجي سويان اپڏيڻ کي ڏسجي
پسڪي کان بچڻ پيار بجائيندا رهندا. امڪان سان ڪنهن
به ڳالهه تي خاصي اخلاقي رڪڻ ٿان هئي، ۽
هڪ اهم ادبي حيثيت رکي سو ۽ پڙهڻ، پڙهڻ ۽
سڏيڻ جهڙو آهي.

آخر ۾ ڪڏهن عرصي تڏهن هن ڪتاب جو مسودو
ڏئي عبدالواحد آريسر حڪم ڪيو هو ته ٻن دن
ڏينهن ۾ پڙهي، مهاڳ لکي ڏيان، ڪنهن به ڪتابي
مدد کان سواءِ، هڏي جبل حمڏي ماڻهو جي ڪتاب
تي مهاڳ لکڻ ۽ آهو به ايتري دوري وقت ۾، ڏکيو
ٿي نه، ڏاڍو ڏکيو ميسو. فنڊڙي ڪوشش ڪئي
انهن ۾ سمجهان ٿو، آريسر ۽ سندس تحريرن سان انصاف
نه ڪري سگهيو آهيان. هونئن به ڪنهن پياڻ جي دٻي ۽
واري آڻي ۾، ڪينجهر ۽ ڪارونجهر جي عڪس کي
ٿي قدر نه ٿو ڪري سگهجي!!

— اياز گل :

ماہنامہ
سیکس
مختار

مسڪين جهان خان کوسي جون آخري گهڙيون

اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ بار بار پڙهين ٻارن جو موقعو نه مليو هو. تعاقبي نمبر جي رهواسين لاءِ سندس شخصيت ڪرسمس جي مهربان ڪراڙي واري هئي ۽ پنهنجي لاءِ سندس شخصيت جي چوڌاري الڳ اصرار جو گهڙو آيل هو. دل ۾ سدائين خواهش هوندي هئي ته ڪڏهن مسڪين سان سندس ڊگهي جاکوڙ ۽ ان کي سفر متعلق ڪچهري ڪريان. اها ملاقات ٿي، پراڻي حالت ۾ جو آڻ زنجيرن ۾ جڪڙيل ۽ مسڪين جو ان کي سفر ڪرڻ تي ۽ سندس جاکوڙي ذهن اها اونداهن ۾ ٻڌڻ وارو هو.

ٽيو هين جو پهرين جولاءِ ۱۹۸۰ع جي صبح جو مون کي جيل انتظاميا سڏي پوليس گارڊ جي پهري هيٺ سول اسپتال ڄامشوريءَ روانو ڪيو ته جيئن آڻ پنهنجي ٻانهن جي دور جو پروفيسر عالمائيءَ کان معائنو ڪرايان. پروفيسر عالمائي منهنجو معائنو ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي ماتحت کي چيو ته عبدالواحد کي منهنجي وارڊ جي روم نمبر ۱۷ ۾ ڇڏي اچو. ماتحت، عالمائي صاحب کي ٻڌايو ته روم نمبر ۱۷ ۾ مسڪين جهان خان کوسي داخل آهي. عبدالواحد لاءِ نمبر ۱۸ روم خالي ڪرايون ٿا. اهو ٻڌي مون کي ٻيڻي خوشي ٿي. هڪ اسپتال ۾

داخل ٿيڻ جي ۽ پيو مسڪينن جي ڀرسان رهڻ جي،
جتي آءٌ مسڪينن سان گڏ گهرائي پاڻي روح رچنديون
رهائيون ڪري سگهندس.

روم نمبر ۱۸ ۾ پهچڻ کان هڪدم ٻوڏ هڪ ڇهه فوٽو
پنجابي ڊاڪٽر مون کي نيلاڻ جي زمين سمجهي وڪوڙي
ويو. هسٽري معلوم ڪرڻ لڳو. هن جي سخت سوالن
۽ ڪهري لهجي کان ڪڪ ٿي مون چيو. ٻار تون
ڊاڪٽر هجڻ جي باوجود مون کان اهڙيءَ ريت سوال
ڪري رهيو آهين، جهڙيءَ ريت ڪو ميجر بچ پڇان
سڪندو آهي. هن هڪدم مهنجي منهن ڏانهن ڏسندي چيو
فوجي خراب ته ڪونه هوندا آهن. مون چيو آءٌ ڪڏهن
ٿو چوان ته فوجي خراب هوندا آهن، پر اهي ڪهڙا هوندا
آهن، سو لومما جو روح ٻاچي جي ٻيو ٻڌائي سگهن ٿا،
انهيءَ ڪاروائي کان واندڪائي ملڻ تي مون ٻيولي گارڊ
انچارج مسٽر صاحبڏني لاکي هيڊڪانسٽيبل کي چيو ته آءٌ
روم نمبر ۱۷ ۾ مسڪينن وٽ وڃڻ چاهيان ٿو. هن پوليس
جي روايتي اخلاق کان هٽي هڪدم نه رڳو مون کي
مسڪينن وٽ وڃڻ جي اجازت ڏني پر چوڻ لڳو آءٌ به
هلان ٿو جيئن رڻ جي راهيءَ کي ڏسي سگهان.

امان روم نمبر ۱۷ ۾ داخل ٿيلسون. سامهون پلنگ
تي جدوجهد ۽ جاکوڙ جو ڏونگر بيست ۽ بي سڌ
پلنگ تي لٽيو پيو هو. هو ڳالهائي به نه ٿي سگهيو.
لڳاتار سمهڻ ۽ پوريءَ ريت پرڳهور نه هجڻ ڪري،

سندس ويهڪ واري جاء ۽ ٻن تي چٽا بڻجي ويا هئا.
 مڪين جا ڀڻپت سندس جسمر تي ويٺا هئا. هن جي ڪنهن
 وقت جي سگهاري جسمر ۾ هن وقت اينري سگهه نه
 ڪانه هئي جو هو پنهنجي بت تان مڪبون اڏائي سگهي!!
 هن جي نظر مٿي ڪمري جي چٽ ۾ ڪٽل هئي. شايد
 هو ڪجهه گهڙي رهيو هو يا ويل عمر جي انهن گهڙين
 جو حساب ڪري رهيو هو. جيڪي ڀرپور ۽ ميناج
 ڀريون هيون. آءُ هن تري جا ڪوڙي کي ڏسندو رهيس.
 اڄ اهو ماڻهو منهنجي سامهون بي ستو پيو هو.
 جنهن کي وقت جو وهڪرو، زندگيءَ جي ڪا ايتي اهر
 ۽ جبر جو ڪو گهاٽو پنهنجي جاء تان جهڪائي،
 ڪيرائي يا دسي نه سگهيو هو. تنهنڪي اڄ بيماريءَ
 جي خونخوار دٻوتي ڏاهي وڌو هو. جنهن انسان سدائين
 ڀرماري گجهن کان پارڪر جي عوام جي ماس کي
 محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، تنهن جي جسمر تان
 اڄ مک هڪل وارو به ڪونه هو ۽ جنهن انسان جي
 دل هميشه لکها ماڻهن جي جهوريءَ ۾ جهڙندي رهي ٿي
 ان لاءِ اڄ ڪنهن جي به دل نه ٿي ڌڙڪي. آءُ خاموش
 بيٺو رهيس. انهن ڪجهه گهڙين ۾ سنڌ اندر سماجي
 شعور جي اٽلن جي پوري تاريخ منهنجين اکين اڳيان
 گذري ويئي ۽ آءُ ماڻ مٿ ۾ بنان ڪجهه ڳالهائڻ
 ٻولھائڻ جي واپس اچي ڪمري ۾ ليٽي پيس ۽ سٺي
 سٺي سوچيندو رهيس ته ڇا غلام قومن جا سماجي ورڪر

بنان دوا درمل ۽ ڊاڪٽرن جي لاپرواهي ۽ جي ائين اجل
 جي راه وٺندا آهن. ان وقت مون کي ڪلڪتي جي
 مدر ٽريسا ياد آئي، جنهن کي نوبل انعام ڏنو ويو هو
 رڳو سماجي خدمت جي عيوضي ۾، ٻئي پاسي مسهجي
 ماتر يوسي ۽ جي هن انسان جي زندگي هئي. اها زندگي
 جيڪا اونداهين راتين، باه جون چيپون وسائيندڙ جهولن
 وارن ڏينهن ۾ هار مڃڻ کان سواءِ طوفاني رفتار سان
 هلندي رهي ۽ جنهن ڪنهن به خبري قوت سان مهاڏو
 اڻڪاڻڻ کان ڪڏهن ڪنهن ڪهايو. زندگي ۽ جي انهي ۽
 تنها مسافر شايد ائين سمجهيو هو ته حياتي ۽ جو هي
 سرڪش گهوڙو سدائين ائين ڊورندو رهندو ۽ ڪڏهن
 به ٽامڙجي نه ڪرندو ۽ نه وري ان خون رگون ساه
 ڇڏي وينديون. ۽ اهو عين روشنن ۾ اچي هميشه لاءِ
 اٿاه. اونداهين ۾ گهر ٿي ويندو. مون ڏٺو هي مضبوط ۽
 اجهل زندگي ۽ جو تنها مسافر تمام تيزي سان فنا جي
 اهڙي آڙاه ڏانهن وڃي رهيو آهي. حسان شايد وري
 ڪنهن ٿور يا ڪندي جي صورت ۾ ايري ۽ ڪو ٻيو
 رڻ جو راهي اچي سندس چانو ۾ ساهي ٻڌي.

مون وٽ شاگردن ۽ ملندڙن جو هجوم ڏسي، ڊاڪٽر
 شاگردن کي چيو. هن وارڊ ۾ هڪ ٻيو انسان به موت
 ۽ حياتي جي ٻه واٽي تي ٻوٽن بسان ۾ باجهه جي ٻن
 ٻوٽن ٻڌڻ لاءِ واجهائي رهيو آهي ۽ اوهان ايڏا بي حس
 ٿي ويا آهيو جو ان ماڻهوءَ کي ڏسي لاءِ ان ڪمري

ڏانهن ٺڙو به ڪونه ٿا هڪڙي شاگرد پڇيو، اهو ڪير آهي؟ ڊاڪٽر افسوس ڪندي پيشمانيءَ تي هٿ هڻيو، آءٌ سمجهان ٿو، اهو هڪ ڊاڪٽر طرفان مسڪين جهان خان جي موت تي آخري اوسارو هو.

شام جو ساڍين ستين وڳين ڊاڪٽر ٽرمپال (هاڻوس آفسر) مون وٽ آيو، چئي ٿورو مسڪين جي ڪمري ۾ هلي، ڪمري ۾ جيڪو لقاءُ اسان ڏٺو تنهن منهنجا هوش هواس وهائي ڇڏيا، مون ڏٺو مسڪين جي ڪمري ۾ ڪو ماڻهو موجود ڪونه هو، مسڪين جي بت کي ماکوڙا ائين ويڙهي ۽ وڪوڙي ويا هئا، جيئن هندن جي ڇڏيل ملڪيت کي ڪلبينٽ وڪوڙي ويا هئا، وارڊ بواه شام واري ماني مسڪين جي پلمگ تي ڇڏي هليو ويو هو، نرس ماني ڪارائڻ جي تڪليف ڪانه ڪئي هئي، مسڪين جي ڇرڻ ڀرڻ سان ڊال ۽ ماني پلمگ تي هارحي ويئي هئي، جيئن ته صاف ڪرڻ لاءِ ڪوبه ماڻهو موجود نه هو، ماکوڙن اهو ٻئل ڏسي مسڪين تي برماري قوتن وانگر حملو ڪيو هو، سندس وات، نڪ، اکيون، ڪنڌ، پانهون ماکوڙن هي زنجير سان ڇڪڙجي ويا هئا، ڊاڪٽر انهيءَ حالت ڏانهن اشارو ڪري مون ڏانهن هاجيو، چڻ چونڊو هجي ”ڇا تون هن روپ ۾ پنهنجو پاڻ کي نه ٿو ڏسڻ“ آءٌ ڪجهه به ڪچڻ پچڻ کان سواءِ مسڪين کي ماکوڙن کان بچائڻ ۾ لڳي ويس، پر ماکوڙا اندرا ته گهڻا ۽ گهڻا هئا جو مون

سوچيو ته شايد آءِ ڊاڪٽر جي مدد سان هن ضعيف جسم
کي ماکوڙن کان آحو ڪري نه سگهندس.

ڊاڪٽر ٽرمپال، (ٽرمپال نالي هٿن جي باوجود ٽرم
کان وڌيڪ انسال بال هو) سو هڪ شام مون وٽ آيو.
هو هميشه گهٽ ڳالهائڻ ۽ چهري جي تاثرات سان پنهنجو
مطلب ظاهر ڪندو هو. تنهن مون کي هٿ جي اشاري
سان مسڪين جي ڪمري ڏانهن هلڻ لاءِ چيو، جڏهن
ڪمري ۾ پهتائين ته، مون کي چوڻ لڳو ته پروفيسر
صاحب مسڪين لاءِ ڪجهه اهڙيون دوائون رٿيون آهن
جيڪي ڏاڍيون مهانگيون آهن ۽ اسپتال ۾ موجود به
ڪين آهن. اسپتال ۾ معمولي دوائون به ڪين هونديون
آهن، سو اهڙين مهانگين دوائن جو ته سوال ئي پيدا نه
ٿو ٿئي. هاڻي اهي دوائون ڪين. انهيءَ لاءِ ڪو اپاءُ
ڪجي. اسان جي صلاح مصالحت دوران اسان خبر آيل
ايل-ايم-سي جي شاگردن کي پيشي، تن ڪامريڊ روچي رام
حي پٽ نيل ڪنٽ جي اڳواڻيءَ ۾ مسڪين جي علاج
لاءِ مستقل ڦوڙي ڪرڻ جو انتظام ڪيو.

جيترو عرصو مسڪين ايل-ايم-سي ۾ زندهه رهيو،
سندھي ڪنهن به سماجي اداري مسڪين جي ڪابه
خبر چار نه ٿي، انهن ادارن ۾ سڳا به شامل آهي. پر
جيئن ته مسڪين گريجوئيٽ نه هون. سڳا صرف گريجوئيٽ
۽ انهن جي بيمگن کي اسلام آباد ۽ لنڊن ڪوٺل گهمائڻ
جو سماجي ڊڪم ڪندي آهي. ساوڪ به هتي بر جيئن

ته مسڪين جي هٿ ۾ ڪڙٽال يا دلو ته نه هو نه وري هن کي وات ٽيڙي ساري گاما ڳاڻڻ ايندو هو. ان ڪري ساوڪ جي زبان ڏيڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. مسڪين جي هٿ ۾ هميشه غريب ٿرين جي درخواستن جا ٿها هوندا هئا ۽ سنڌ ۾ اهڙو ڪوبه ادارو موجود نه هو جيڪو اهڙي قسم جي سماجي خدمت ڪندڙ ڪارڪن جي سار سنڀال لهي. رهيا ٿري! اهي نه ادارا ٺاهي ڄاڻن ۽ نه وري انهن ادارن جي وسيلي پنهنجي معياريءَ جا دڪان چمڪائي سگهن.

هڪ شام آخ ڊرپ هٿاڻو سٺو پيو هوس ته سگا حو ڪرتا ٿرتا مسٽر خان محمد پنهور آيو. بيٺي بيٺي پڇيائين ڇا حال اٿي؟ ٺيڪ آهيان. ”ڪيئن آيا آهيو پڇير، هتي طارق جي سسٽر ايلڊسٽ آهي ان کي ڏسڻ آيو آهيان پر واري ڪمري ۾ مسڪين جهان خان آهي، کيس اوهان جي پرگهور جي سخت ضرورت آهي.“ ان جو علاج گورنمنٽ جي خرچ تي ٿي رهيو آهي“ انهيءَ جواب تي مون کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي. ڇير، ها! مسڪين هني موت ۽ زندگيءَ جي ٻه واٽي تي ٽڪو پيو آهي ۽ سگا، بيگم سعيدالدين قاضيءَ کي اجرڪ جو تحفو پيش ڪري رهي آهي!!

شام جا ٽي ٿيا هئا، آءٌ هڪ خوبصورت نرس مان ڪل يوگ ڪري رهيو هوس. نرس پڇيو ٻڌي ته بي ڪلاس ۾ ڇا هوندو آهي. جواب ۾ آءٌ کيس بي ڪلاس

جا فائدا ٻڌائي رهيو هوس. جڏهن مون بي ڪلاس جي
قيدين کي مليل ڇيڙي سهوليتون ٻڌائي بس ڪنهن
تہ هڪدم چوڻ لڳي پوءِ تہ ڏاڍو مزدو لڳو پيو آهي.
تنهنجي دل واپس وڃڻ تي ڏاڍي هرڪمدي هوندي، ڇو
تہ ٻاهر جي ڀيٽ ۾ اها جاءِ جنت آهي. چير ها رڳو
حور جي ڪوٽ آهي جيڪڏهن تون هين تہ پوري حياتي
اتي گذاري سگهجي ٿي. اسان جي ڳالهه ٻولاءِ، اتي سن
پهتي هئي تہ ڊاڪٽر قزمبال آيو ۽ اچڻ شرط چوڻ لڳو.
زندگي، موت کان شڪست کائي ويئي.

ڪارونجهر جبل ڪري پيو. زخمي مور ڦٽڪي
ڦٽڪي مري ويو. نگر ننگو ٿي ويو.

ڊاڪٽر ڏاڍي جذباتي انداز ۾ مسڪن جي لاڏاڻي
جي خبر ٻڌائي. مون ڊاڪٽر ڏانهن ڏسندي چيو. ڊاڪٽر!
موت! ماڻهن جو موت اوهان لاءِ نئون نه آهي. اوهان
جي دل اسپتال کان ٻاهر ڪنهن ڪٿي کي مرندي ڏسي
شاهد ڏکوئجي وڃي پر بيماريءَ جي بستري تي هڪ
ماڻهو جو موت اوهان جي لاءِ ڪاڏي اهميت نه ٿو
رکي. ڊاڪٽر ڏکارو ٿيندي چيو پر هيءُ هڪ دور جو
موت ۽ هڪ علائقي جي هچڪي آهي.

اسان ٻنهيءَ گڏجي اخمارن، ريڊئي پاڪستان حيدرآباد،
مختلف سماجي ادارن ۽ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن کي
ٽيليفون تي اطلاع ڏنو. بدقسمتيءَ سان مسڪن جي
لاڏاڻي وقت سندس اڪيلو پٽ جيڪو اسپتال ۾ مسڪن

جي پرگهور لهندز اڪيلو ماڻهو هو هو به پونس جي
 نوڪريءَ ڪري ڏيوئيءَ تي ميرپورخاص ويل هو. مسڪين
 جو لاش کڻي ننگر پهچائڻ لاءِ ايل-ايم-سي وٽ ڪاٺ
 گاڏي نه هئي. ڇو ته اهو ايل-ايم-سي جي قانون ۾
 لڪيل هو، ته اسپتال جي ايمبولنس ڏکڻهن جي لوت
 شهري حد کان ٻاهر کڻي نه ويندي. هي ٻي گناهه آهي
 ته ڪنهن ناريءَ جو جيئرو لاش کڻي ڪينجهر يا ڪراچي
 وڃي سگهي ٿي.

مسڪين جو لاش به ڏينهن سموري سڌي قوم،
 عوامي حلقن، آفيسر شاهي ۽ سماجي ادارن جي بي حسني
 تي ماتم نڪندو، ڪولڊ اسٽوريج ۾ پيو رهيو. نيٺ سندس
 پٽ ميرپورخاص مان اچي، لاش کڻائي ويو.
 حيدرآباد جي گهڻين مان نه معلوم مسڪين جو
 لاش ڪيڏي حسرت ۽ بي ڪسيءَ سان گذريو هوندو.
 حيدرآباد شهر جي گيا گيهه ۾ ڪو به فرق نه پيو هوندو
 ۽ سنڌ جي هن تاريخي شهر کي ڪابه خبر نه پيشي
 هوندي ته سنڌ اڄ پنهنجي هڪ گمنام هيري کان محروم
 ٿي ويئي ۽ سوامي اگن ديو جو روح ڪارونجهر جي
 ڪور ۾ وري ڪنهن وچڙيل مور جي روبرو رڙڻ
 شروع ٿي ويو.

مون کي مستقبل جي خبر ناهي ته ڪو روپلي
 جو رهيل وارث مسڪين جي ٻئيءَ تي هيرڻ جا تازا
 ٻن رڪڻ به ايندو يا نه!

يا مسڪين جي مٽي وري ڪهڙي ڪونڌر جي
روپ ۾ نروار ٿيندي!

مون اسپتال جي زندگيءَ ڏانهن ڏٺو. ان جي رونق
۽ هل چل ۾ ڪو فرق ڪونه آيو هو. اهي خوشبودار
لباس، بيمارن جي ڪنجھڪار ۽ اهي ٽھڪ ۾ مسڪين
هليو ويو.

زندگي حسن جي ٻانهن ۾ ناچ ڪندي رهي
اسان سنارن مان ڏٺي عدم جي غارن ۾ گم ٿي وياسين

...

...

....

زمانو ڏاڍي ڌيان سان هڻي رهيو هو
اسان داستان ٻڌائيندي سمهي رهياسين.

غلام محمد لغاري

هندستان، پاڪستان جي وچ ۾ پکڙيل وسيع اتر واري علائقي ۾ وسڪاري جي مند ۾ جڏهن ساوڻ ساڻ ڪري وسڻ جا ويس ڪندو آهي، ڪنواريءَ ڌرتيءَ تي گاهن جي گلزاري جو بن جو ڏيک ڏيندي آهي. مٽيءَ جي ذري ذري مان ڪنهن الباليءَ جي ان جهل جسم جي پگهر جهڙي خوشبوءِ دل ۽ دماغ کي سرهاڻ سان مهڪائي ڇڏيندي آهي. سمورو اتر ڪٿوريءَ جي کاڻ پنجي ويندو آهي. زندگيءَ جي رڻ ۾ ڪيئي رابيل ڦٽي پوندا آهن. سمورو ساڻيهر سرهي سيج پنجي پوندو آهي. پرهڻ پاسي ۾ اچي ويندا آهن. ڪمڻي گيت ۽ لوڪ گيت جنم وٺندا آهن. ان وقت ڪو ڌاريو، ڪو ڦورو، ڪو رهڙو، ڪو ڌاڙيل ۽ لٿيرو مدد خان جي روپ ۾ ديس جي سونهن لٿڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته هن مارئيءَ جي ملير ۾ ڪو غلام محمد لغاري جنم وٺندو آهي، جيڪو پالو اچي پٽ تي آزادي ۽ انقلاب جو جهنڊو هميشه لاءِ کڻي ڇڏيندو آهي ۽ ان جهنڊي جي حفاظت لاءِ پنهنجي زندگيءَ جي زهر جا ڍڪ پيئندو آهي. دشمن طرفان اڇلايل تير پنهنجي سيني تي سهندو آهي ۽ آخري هچڪيءَ وقت به اسد ۽ آس جي مشعل هٿان ناهي ڇڏندو.

لغاري قبيلو سنڌ ۾ ڪڏهن آيو ۽ ڪيئن آباد ٿيو، ان سان منهنجو واسطو ناهي البتہ سنڌ جي تاريخ پڙهندي مون کي خليفي نبي بخش لغاري جي ڪيڏاري، امرڪوٽ جي قلعدار غلام الله لغاري جي مدد خان جي مقبلي ۾ بهادري، غلام محمد لغاري ڪهسڙي واري جي هنن لعظن تہ ”سرزمين سنڌ اسان جي ماءُ آهي“، ڏاڍو ماهر ڪيو ۽ ان قبلي جي وطن دوستي ۽ کي دائمي حبشن ڏيئي ڇڏي آهي، جيڪا تاريخ جي هر دور ۾ رنده ۽ پابنده رهندي ۽ ڪي به سياسي يا قبائلي قصا يا مخالفن اهي ۽ قبلي جي وطن دوستي ۽ جي قلعي ۾ ڌار نه ٿا وجهي سگهن.

۱۹۷۷ ۾ مولابخش لغاري ۽ آءٌ ڪراچي سمورا ۾ هٿاسين، اتي مولابخش لغاري کي ۷۷ ڏينهن سردار شيرباز مزاری چيو تہ لغاري تہ غدار ٿيندا آهن تون ڪيئن وطن دوست بي جيل ۾ آيو آهين؟ مولابخش جي جواب کان اڳ مون چيو تہ پنجن جا مزاری تاريخ جي صفحن ۾ نڪت سنگھ جي دشمنن جي صف ۾ بيٺل نظر اچن ٿا، جڏهن تہ سنڌ جا لغاري هوشو شيدائي، حمدربخش جتوئي ۽ جي. انور سيد سان گڏ رهيا آهن، هر دور ۾ مزاری صاحب وٽيڪ نه ڪڍيو نه آءٌ مزارين جا صحف وٽيڪ تفصيل ۽ لغارين جو تذڪرو ڪريان ها.

انهيءَ لغاري قبلي مان نبي سر روڻ وارو غلام محمد

ڦاري به هو. جيڪو جوانيءَ کان وٺي زندگيءَ جي
 پوين پساهن تائين زندگيءَ جي عظم جنگاهه ۾ مظلوم
 ۽ محڪوم عوام جي بالادستي ۽ حاڪميت لاءِ ديا
 جي هر نفعي نقصان کان پري پرواهه، هر گلا تعريف کان
 بي نياز، وقت جي فرعوني طاقتن سان پنهنجي پوري
 طاقت سان تڪرر ڪائيندو رهيو ۽ انهيءَ راهه حق ۾
 هلندي ڪڏهن به پڇتاءَ جو نٿو شوڪارو نه پريائين.
 هر قسم جي لالچ، هر قسم جو نفعو، هر قسم جي آڇ،
 هر قسم جي ترغيب کي هي ٿاريل ۽ جو وڻاءُ ۽ پارچو
 بار پير جي نوڪر سان ٽڪرائيندو رهيو ۽ زندگيءَ
 جي مصيبت جي زهر کي محبوب جي ڇين جي مشاج
 سمجهي پيئندو رهيو ۽ ڪڏهن به مايوس نه ٿيو. هر
 مصيبت کان پوءِ سندس اميد وڌيڪه جوان نظر ايندي
 هئي، حوصلو بلند ٿي ويندو هو. ايندڙ صبح جيڪو پڪ
 سان شاندار هوندو، تنهن تي سندس وساهه وڌيڪ
 مڪو ٿي ويندو هو.

مون کي ياد ناهي ته ڪاٺس منهنجي پهرين واقفيت
 واري ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر ايترو ڄاڻان ٿو ته
 ڪڏهن به ملهائين ٿڏهن ائين معلوم ٿيو ته ڇڻ هندن جا
 واقف هئاسين. الست جي روز کان هڪ ٻئي ٽي ڏاتو
 سڃاڻوسين ٿي. ڇڻ هڪ ٽي ماءُ جي ٽيڇ ڏاٽي مٿي سڀي
 ۽ هڪڙي ٻيهي تي ٻيهي حسن عشق ۽ وطن جي وڻن
 جي وڻر ٿا ڪڍڻ ڪڍندا ڳائيندا رهيا هئاسين.

مون لغاري کي پهريون ڀيرو تقرير ڪندي مرڪزي
 اردو بورڊ ۾ ڏٺو. سڙي شاگرد پائين ون، بونٽ خلاف
 ڪارو ڏينهن بورڊ جي آڊيٽوريم ۾ ملهائڻو پئي. انهيءَ
 جلسي ۾ سڌ جو محقار عالم ۽ مؤرخ سيد حسام الدين
 راشدي چوڻيءَ جا شاعر نياز ۽ اياز، مشهور ليکڪ ۽
 مقرر رسول بخش پليجو، جادو بيان خطيب حفيظ فريسي
 موجود هئا. اتي ٿر جو هي اڌ پڙهيل پر مڪمل عملي
 انسان غلام محمد لغاري ڳالهائي رهيو هو. ڳالهائي ڇا
 رهيو هو ڄڻ ماڻهن جي جهنگل ۾ شينهن گججي رهيو
 هجي. لفظن جو آبشار ڪارونجهر جي ڪنارن تان وهي
 رهيو هو. يحيٰ شاهي جي اگهاڙي فوجي آمريت ماڻڪ
 تي مسلط هئي ۽ لغاري جا لفظ انجي سري ڪاڌل قلمي
 تي گوئي باري ڪري رهيا هئا.

ان جلسي ۾ لغاري جي تقرير جي پڄاڻي هن
 ريت هئي.

”هي اوندهه اندوڪار ختم نيندو. ڏڪار يا ڏيهه
 ۾ موڙي سڀ مرندا. سائيه ۾ ڪار ٿيندو.
 وڏڙو وسندو. ٻانهاريون ٻانهه لوڙي هلنديون
 گاهن خون گلزاريون ٿينديون. سانگيٽڙا ۽
 جهانگيٽڙا ڪيا ٿيندا. ڦوڳ مرندا. ڪيت
 خوش بي مارويون ماڻيندا. همت هارڻ جي
 هڪابه ضرورت ناهي. حاڪمن اسان کي ڪمزور

سمجهيو اهي. پر اسان سند واسي اهي آهيون
جڏهن ڪنهن مقصد جي حاصلات لاءِ ڏڪرندا
آهيون ته آزاديءَ جي لال ڪنوار وٺي ايندا
آهيون يا پنهنجي سيني جو رب هن مائٽر دوسيءَ
جي اوڙ اوڙ ۾ هاري ايندا آهيون.

اي حاڪمو! ٻڌو! جڏهن اسان مان پاڙيو پڄي ايندو
آهي ته اسان جون زالون اسان جي سلامت موٽڻ تي خدا
جا شڪر مڃڻ بدران اسان کي هيئن چونديون آهن.
جي تون پڄي آئين پڄڻا ته ڪاٺ مون ۾ ڪڇ،
وسه ڪوڙائي ڪو ڏسڻ، سادر جهوليءَ ۾،
هيءَ ڏاڙهي پڪيءَ پڇ، ڪونڌ ته ڪاڏي اچري.

—
جي تون پڄي آئين پڄڻا ته آءُ تنهنجي ٻيڻ،
ڏست تنهنجي ڏک ۾ وجهان ڏيئي وٺڻ،
جي توڙي ڪٿان نٿو، ته پسان پنهنجي پٺ کڻ.

انهيءَ تقرير کان پوءِ آءُ سندس نيازمندين ۾ شامل
رهيس ۽ انيڪ ملاقاتون ۽ ڪچهريون ٿينديون رهيون
جن ۾ هو زندگيءَ جا تجربا، سياسي سبق ۽ سماجي
لطيفا ٻڌائيندو رهيو.

حقيقت هي آهي ته غلام محمد لاهري جڏهن جبل
کان ٻاهر هوندو هو ته سندس ”سچائي منزل“ سلسلي
۾ اديب دوستن، ڪامريڊن ۽ مظلوم هارين لاءِ

هڪ تربيت گاهه يا مڪتب هوندي هئي. هونءَ نهٿو
 ڌاري غلام محمد لغاري جي زندگي جيل ۾ ئي گذرندي
 هئي. هو سنڌ يا پاڪستان جو اڪيلو سياسي ڪارڪن
 هو جنهن زندگيءَ جا پورا اٺيهه سال جيل جي سي ڪلاس
 ۾ گذاريا. ۽ سي ڪلاس جي جيل هئي سندس صحت
 کي جهوري ۽ پوري ڇڏيو. هن پنهنجي سياسي زندگيءَ
 جي شروعات، انگريز سامراج جي خلاف جدوجهد سان
 ڪئي هئي. اها سامراج دشمني ۽ عوام دوستي سندس
 زندگيءَ جو مقدس نغمو ۽ دل ڪش گيت بڻجي ويئي،
 جنهنجي ڏن ۽ قلم جي نشي ۾ سرشار بي هو جدوجهد
 جي ميدان ۾ ڪڏهن ڪونه ٽڪو پر اڳتي وڌندو رهيو.
 بربارڪر ضلعو بدقسمتيءَ سان سنڌ جي ڀارت سان
 ملندڙ سرحدن جي مختلف ايجنسين جي رپ-ورٽ جو
 شڪار هوندو آهي.

مهاڻا گانڌيءَ هڪ ڀيرو چيو هو ته پنجاب سمورو
 سڀ آءِ ڊي سان ڀريو پيو آهي. ساڳي حالت سنڌ جي
 هن ضلعي سان آهي ۽ هر جو ماڻهو سرڪا جو حاموس
 هوندو آهي.

انگريزن جيڪو بدترين وڙاشاهيءَ جو زمام نڌي
 ڪڍ ۾ جاري ڪيو هو سو سنڌ جي هن سرحدي ضلعي
 ۾ وڌيڪ جاراءِ وڌيڪ ظالمانه وڌيڪ ڪميشپ ۽
 ڪمزورتا سان ڀريل پئي رهيو آهي. هتي جو وڏيرو، مير،
 ٻر ۽ ٽاڪر، خدا، رسول ۽ ننگوان کان وڌيڪ انگريز

سامراجيت جي هڪ رت پياڪ رهڙن پرزي ”تروت“ جي واکاڻ ڪندو آهي. تروت اهو ماڻهو هو جنهن جا هٿ فنڪرپار جي آزاديءَ جي سورن جي رت سان رنگيل هئا. جنهن هن ضلعي ۾ غدارن، معاد پرستن، چمچن ۽ سامراج جي روحاني اولاد پيدا ڪرڻ لاءِ سڌ جي سون اپائيندڙ زمين مفت ورهائي، غدار ۽ جاسوس وڏيرن جي لوڏ پيدا ڪئي، جنهن هتي سامراج جا پير مضبوط ڪرڻ ۾ وڏو اهم ڪردار ادا ڪيو.

اهڙي ضلعي ۾ غريب گهراڻي ۾ پيدا ٿيل نوجوان غلام محمد لغاري، پيڙهيل ۽ ڪجھل طبقن کي آمريت ۽ وڏير شاهيءَ جي بدمعاشين ۽ ڪميٽين مان چوڻڪارو ڏيارڻ لاءِ سياست ۾ آيو. ڇو ته کيس ان وقت جي ڏاهن ماڻهن جي تجربن ۽ گانهين مان پروڙ پيشي هئي ته احتجاجي مظاهري يا اجتماعي غلاميءَ مان چوڻڪارو رکڻو گڏيل جدوجهد، گڏيل محنت ۽ گڏيل پورهئي سان ئي ممڪن آهي ۽ اها گڏيل جدوجهد، گڏيل محنت ۽ گڏيل پورهيو جيستائين ظالم طبقن، قورو قومن ۽ غاصب ٽولن کان ظلم، ڏاڍ ۽ پرماريت جا هٿيار هاري پنهنجي هٿ وس نه ٿو ڪري يعني رياستي ادارن تي قبضو نه ٿو ڪري، ان وقت تائين انفرادي ڇڻڱائي، انفرادي خيرات ۽ انفرادي عمل ڪاڏي حيثيت نه ٿا رکن. اهو آهي عوامي انقلاب جو سادو مفهوم. اهو انقلابي عمل دنيا جي مڃيل سچائي موجب لڳو سياسي ميدان ۾ جدوجهد سان ئي ممڪن آهي.

غلام محمد لغاري ادبيء معني ۾ بهرين محب وطن،
سامراج دشمن، انسان دوست انقلابي هو جيڪو انقلاب
لاءِ زنده رهيو، انقلاب لاءِ وڙهيو ۽ انقلاب لاءِ وڙهندي
مري ويو، پر نه اس جي روشنيءَ کي جهڪو ٿيڻ
ڏنائين نه وري همت جي لات وسامڻ ڏنائين. سندس
وفات کان ڪجهه ڏيهن اڳ جي لکيل ڊائري جو
منهوءَ سندس اس ۽ همت واري جذبي جي ايتري
هڪري ٿي.

اڌ عمر جيل ۾ گذري ۽ اڌ ريل ۾. قدرت
طرفان مورتي طرح ڪا به دولت يا نعمت نصيب
نه ٿي هئي. رهيو صحت واري نعمت مايل
هئي ساهه ڪسجي ويئي آهي. سمجهان ٿو هاڻي
وقت پورو ٿيڻ تي آهي. سڄي عمر وڙهندي
گذري ويئي. آزادي ۽ انقلاب نصيب نه ٿيا.
پوءِ به نااميد ناهيان. آزاديءَ جي ڳاڙهي ڪنوار
اڀندي، انقلاب جو جهنڊو هٿ ۾ کڻي. منهنجا
سانگي جهنگلي ضرور اٿندا ۽ سوڀارا ٿيندا
اها پڪ اٿي.

.....

ڪامريڊ جي اس ۽ همت مان پرپور اها عظيم
حدوجهد ٿي هئي جنهن کيس ٽرپارڪر جهڙي سياسي
طرح پتير ۽ ضلعي ۾، جتي ميرن، پيرن، ۽ وڏيرن جي
سدائين هڪ هتي قائم آهي ۽ جيڪي هن ضلعي جا

فرعون بنيا و بنا هئا، سياسي طرح بلند مقام تي پهچايو
۽ هو پاڪستان جي پهرين صاف جی لیڈرن ۾ اڳڪڙي
لڳو. ميرپورخاص ۾ سندس رهائشگاهه ”سچائي منزل“ تي
سوڙي پاڪستان جا سياسي لیڈر ايندا ويندا هئا ۽
رپ بچ پي ويندا هئا.

پاڪستان ۾ جمهوريت يا انقلاب جي ڳالهه ڪندڙ
ليڊر جڏهن تڙپارڪر ضلعي ۾ داخل ٿيندا هئا ته سرڪاري
مشينري جي ڊپ ۽ وڏيرا شاهي جي روانسي بزدليءَ
جي ڪري کين ڪٿي به تقرير لاءِ جڳهه نه ملندي هئي.
ان وقت سچائي منزل واحد جڳهه هئي جنهن جا دروازا
سڀني حڪومت مخالف لیڈرن لاءِ کليل رهندا هئا.
انهيءَ منزل تي پاشاني، ولي خان، ذوالفقار علي ڀٽو،
جي.ايم. سيد، سهروردي ۽ ٻيا آيا ۽ عوام جي هجوسن
کي پنهنجو پروگرام ٻڌائي ويا. اهڙي ئي هڪڙي پروگرام
جي سلسلي ۾ پاڪستان ۾ مخالف ڌر جو چوڻيءَ جو ليڊر
حسبن شهيد سهروردي تڙپارڪر ۾ آيو ۽ کيس سچائي
منزل کان سواءِ ڪٿي به جاءِ پناهه نه ملي. سچائي منزل
تي ترسڻ کان پوءِ جڏهن ڪراچي واپس پهتو، تڏهن
هڪ خط غلام محمد لغاري کي لکيائين، سو هيٺ ڏهي ٿو.

ڪلمتن ڪراچي:

۱۰ جولاءِ ۱۹۵۶ع

سهنجي پيارا لغاري صاحب!

آءٌ سچ بچ اهو ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان ته

اوهان ميرپورخاص ۾ ڪهڙو ته بهترين ڪم ڪيو آهي. جيتوڻيڪ آءٌ ميسنگ جي ڪاميابي ۽ کان ڏاڍو متاثر ٿيو آهيان. پر ان کان به وڌيڪ مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته اوهان غير معمولي ڪم ڪيو آهي ۽ اوهان اسان جي عوام جي هيٺين طبقن جون سڃيئون خدمتون ڪيون آهن، جن طبقن کي اوهان جي مدد جي سخت ضرورت آهي. انهيءَ سموري بندوبست لاءِ جيڪو اوهان ڪيو هو اوهان جي وڏي مهرباني، آءٌ اوهان جي روشن مستقبل جو خواهشمند آهيان.

اوهان جو مخلص حسين شيد سهرودي.

غلام محمد لغاري جي سونست بنيادي طرح هارين جي تنظيم ۽ طبقاتي شعور پيدا ڪري وڌيڪ شاهيءَ جو تخت فرعوني اونڌو ڪرڻ تي ٻڌل هئي. انهيءَ سياست کي اڳتي وڌائڻ لاءِ هو پاڪستان جي هر ترقي پسند ۽ جمهوريت دوست تنظيم ۽ تحريڪ ۾ شامل ٿيندو رهيو. پر هن حدن به ڏيو ته ڪابه آل پاڪستان نام نهاد ترقي پسند جماعت سندس مقصد ۽ بنيادي سياست جي راه ۾ رڪاوٽ بڻجي رهي آهي ته هو هڪدم انهيءَ تنظيم ۽ تحريڪ کي ڇڏي پنهنجي هاري پلسٽ فارم تي موٽي ايندو رهيو. انهيءَ سلسلي ۾ هو نڪم، عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو. پر هڪڙي ڳالهه هر حالت ۾ مڃڻ هئي ته هو بهترين قوم پرست سنڌي هو ۽ سندس اها قوم پرستيءَ سراسر انقلابي نوعيت جي

ترقي پسندانہ هئي، جنهن جو آخري مقصد هن ديس ۾
 برعبارت کان آجو هارين ۽ پورهيتن جو راج قائم ڪرڻ
 هو. سندس خيال هو ته هتي هاريءَ تحريڪ جي ناڪامي
 جو وڏو سبب هند جي وطن دوست سياست سان گڏجي
 مدران انقلابي لفاظيءَ تي مشيني انداز ۾ عمل ڪندي،
 اهي پورهيت جو، پڇ لنگاڻو ڪرڻ آهي. جيڪو سنڌ ۾
 رڳو معاشي مفادن جي بنياد تي ڪمائيو ۽ رڳو معاشي
 عائد انقلاب لاءِ نه صرف ڪارگر ناهن پر اٽلو ان جي
 راه ۾ رڪاوٽ آهن. ڪنهن ملڪ ۾ انقلاب يا آزاديءَ
 واري عمل جي تڪميل ان ملڪ جو هيٺيون طبقو ۽
 هيٺون محب وطن فوتون ڪمڊيون آهن جن جا ثقافتي،
 اقتصادي ۽ تاريخي رشنا هڪ هتي سان لاڳاپيل ۽ گڏيل
 هوندا آهن. بلوچستان ۾ رهڻ واري عرصي ۾ سندس
 انهيءَ نظريي کي هڪاري هتي ملي جڏهن نڪپ جي
 هڪ ميٽنگ ۾ ڪامريڊ لغاري، ولي خان کي چيو ته
 ”آءٌ جيل جي اسپتال ۾ اهي بلوچ نوجوان ڏسي آيو
 آهيان جن جو سنڌ سنڌ چيري منجهن لوڻ پُرڪيو
 ويو آهي. بلوچ عورتن سان جيڪي ڪجهه وهيو واپريو
 آهي تنهنجي اوهان کي چڱيءَ طرح خبر آهي. مون کي
 اوهان اهو ٻڌايو ته بلوچستان جي تحريڪ ۾ ٻڌاڻ اڃان
 تئين چو شريڪ نه ٿيو.“ ولي خان انتهائي ڪاوڙجي چيو
 ته ”مون ڪڏهن پرون جي پيرن تي ٽوپي اڇلائي هئي
 ته اوهان جملن تي چڙهي تحريڪ هلايو، جو اڄ اوهان

مون تي تحريڪ ۾ شامل نه ٿيڻ جو مھڻو ڏيئي رھڻ آھيو." ولي خان جو جواب ٻڌي ڪامريڊ لغاري نعت جي مشنگ مان واڪ آڻوٽ ڪري ويو. پوءِ هن پنهنجي سموري قوت بلوچستان جي قومي تحريڪ لاءِ وٽس ڪري ڇڏي. ان وقت سچائي اخبار ڪوٽينا مان ٻن صحن تي نڪرندي هئي ۽ ڪوٽينا شهر ۾ هتو هٿ ڪٻي ويڊي هئي. اخبار جي وڪري مان جيڪي ڪجهه حاصل ٿيندو هو تنهن مان اخبار به ڇاپيندو هو ته گهر جو خرچ به هلائيندو هو. ان وقت سندس دوست نواب اڪبر بگٽي بلوچستان جو گورنر هو، پر ڪامريڊ لغاري بلوچستان جي قومي تحريڪ جي حمايت ڪانه ڇڏي نه وري بگٽي صاحب ڪامريڊ جي انهيءَ روش تي ناراض ٿي ٿيو. ڪامريڊ بگٽيءَ سان ذاتي لاڳاپا ڪونه ٿورڙيا، ۽ پاڻ انهن لاڳاپن جي آڌار تي هو قومي تحريڪ جي ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ مدد ڪندو رهيو. ان سبب ڪجهه هوندي به هن، بگٽيءَ جي گورنريءَ قبول ڪرڻ واري عمل کي ڪڏهن ساراهيو ڪونه ۽ نه وري ڪو مالي فائدو ٿي ورتائين.

نواب اڪبر بگٽيءَ جي گورنريءَ واري وقت ۾ سندس صلاحڪار ملڪ عثمان ڪانسلي ٻڌايو ته: "آءٌ نعت ۾ هوندو هوس پر دوستن کان ڪن ذاتي ناراضگين جي ڪري آءٌ نواب بگٽيءَ جي گورنريءَ ۾ سندس صلاحڪار نٿيس ۽ منهنجي ڪار تي جهنڊو لڳي ويو.

هزارين ماڻهو مبارڪون ڏيڻ لڳا. هڪ ڏينهن انهي مبارڪي
 ماڻهن ۾ شامل ڪامريڊ اوچتو منهنجي جاء ۾ داخل
 ٿيو ۽ مون تي نظر پوندي شرط وڌي اوچنگار ڏيئي
 روئڻ لڳو. آءُ ڏانهن وڌيس کيس کلي لڳائي چير-
 ”ڪامريڊ خير ته آهي روئين ڇو ٿو؟“ چوڻ لڳو ”تون
 ذهني ۽ روحاني طرح مري وئين. عثمان ڪاسي جيڪو
 منهنجو انقلابي دوست هو، سو مري ويو هي ڪار تي
 لڳل جهنڊو ان جو ثبوت آهي.“ چير ڪامريڊ! هي
 منهنجي ڪار تي جهنڊو پختونستان جي علامت آهي.
 تون حال في الحال مات تي اسان ان طريقي سان بلوچستان
 جي خدمت ڪرڻ تان چاهيون“ ڪامريڊ ڪوڙ ۾ گارڙهو
 ٿي چوڻ لڳو ”هڪ ته ذهني طرح پنهنجي بزدلي ۽
 پاڙيائپ جي پروا تي صحيح ڪئي اٿي! مٿان وري
 بلوچستان تي احسان ڪرڻ جي پوڄي ڦيرڻ ٿو چاهين“
 جيڪڏهن اهڙي نموني عوام جي خدمت ٿئي ها ته
 ائين سڀ کان بهترين زار جي هڪوسب ۾ شامل ٿي
 وڃي ها ۽ گانڌي ساري عمر جيلن ۾ ڪونه سڙي ها.
 ڪجهه ڏينهن کان پوءِ سرڪار ناراض ٿي توکان اهو
 جهنڊو وري ڇڏي. پختونستان اچي مٿ تي ڪرندو.
 اهڙا ڏيڻ اسان کي ڪونه ڪپڻ جيڪي جلد ئي نهن ۽
 سرڪار ناراضگي ۽ ٽي حادثي ڏهن“
 ڪانسِي ٻڌائو ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ آءُ اسينفا
 ڏيئي آيس ۽ منهنجي ڪار تان جهنڊو لهي ويو ته .

ڪامريڊ ٽهڪ ٿيئي اچي مليو ”چئي ڪيڏانهن ويو تو وارو پختونستان“ ورائيم ”جيڏانهن تو وارو هندوڏيش ويو.“
ڪامريڊ وڏو زنده دل ۽ بهادر ماڻهو به هڪڙو ئي هو. سندس زنده دلي ۽ بهادريءَ جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا.

هڪ ڀيري ڪنهن فيصللي جي سلسلي ۾ ڪجهه عورتنون ڪامريڊ وٽ آيون ۽ کيس ڏاڍو تنگ ڪيائون، پر ڪامريڊ کي اهو فيصلو ڪرڻو ئي ڪونه هو. سو نقائيندو رهيو نيٺ هڪ مائي چيو. ”ڪامريڊا آءُ تو وٽ نياڻيون ميڙ وٺي آئي آهيان. نياڻي ست قرآن آهي.“ ڪامريڊ جي پوڳائي طبيعت اڌمو کائو. چئي ”مائي نياڻي واقعي ست قرآن آهي، پر مرد سان گڏ سمهڻ کان پوءِ سڀارو به نه لهي.“ اهو ٻڌي مائون ڪامريڊ کي گاريون ڏينديون هليون ويسون ۽ هن سڪ جو سامه ڪنبو.

هڪ ڀيري ڪامريڊ نبي سررود کان ريل گاڏيءَ ۾ مهربورخاص اچي رهيو هو. ساڳئي گاڏي ۾ هڪ قادياني مبلغ ۾ ويٺو هو. مبلغ، ڪامريڊ سان ڪچهري ڪندي اچي مرزا غلام احمد قاديانيءَ جي ثبوت جي ثبوت ۾ دليل ڏيڻ شروع ڪيا. ڪامريڊ خاموشيءَ سان ٻڌندو رهيو. مبلغ دليل ختم ڪري ڪامريڊ کي چوڻ لڳو ته اوهان مهرباني ڪري قادياني فرقي ۾ اچي مرزا صاحب تي ايمان آڻيو. ڪامريڊ نه ٿي جواب ڏنو ته:

”جڏهن آءٌ سڄي نبيءَ جو آندل دين ڪونه ٿو مڃان، ته پوءِ تو واري ڪوڙي نبيءَ جو دين ڪيئن قبول ڪندس.“ قادياني مبلغ حيران ٿي ڪاسريڊ جي سھن ۾ ڏسندو رھجي ويو.

ھڪ ڀيري ڪنھن مسڪين ماڻھو جي زال پير غلام رسول شاھ جيلائيءَ جو ھڪ مٽيجر زوري ڪڍائي ويو ۽ سريورخاص جي ھڪ بنگلي تي سريت وانگر رھائش لڳو. غريب ماڻھو، پير غلام رسول شاھ وٽ دانھين ويو، پر صاحب سندس ڪوبه داد فرياد ڪونه ڪيو. اتان مايوس ٿي هو پوليس، ڪورٽن، ٽر جي ٺنڊن وڌن زميندارن، پيرن، ميرن وٽ ويو، پر هر جڳھ، تان کيس مايوس ۽ نامراد واپس ورتو ويو. ڇو ته پير غلام رسول جو اثر رسوخ هر جڳھ تي پنهنجي مٽيجر کي پهچائيندو رھيو. نيٺ ان غريب ماڻھو کي ڪنھن ٻڌايو ته ”سچائي منزل“ تي غلام محمد نانگو رھي ٿو ان وٽ وڃ. ڪاسريڊ ھمراھ جي گالھ ٻڌڻ کان پوءِ ٻه چار ھمراھ ساڻ ڪري سٿو ان بنگلي تي وڃي بيٺو. ھمراھ کي چيائين. ”آءٌ دروازي تي بيٺو آھيان تون وڃي اندران پنھنجي زال کي وٺي اچ ڇو ته منھنجي خيال ۾ هن وقت بنگلي ۾ تنھنجي زال ۽ سس کان سواءِ ٻيو ڪوبه ماڻھو موجود ڪونهي.“ هن غريب شخص اندر وڃي پنھنجي زال کي ھلڻ لاءِ چيو پر ماڻي انڪار ڪيو ته ”تون منھنجو مڙس ٿي ڪونه آھن.“ اھو جواب ٻڌي

۱۱۔ راھ موٽي اچي ڪامريڊ کي سموري ماجرا ٻڌائي.
 ڪامريڊ اهو ٻڌي ڏوڪيندو سڌو بنگلي اندر هليو ويو
 ۽ مائيءَ کي چوڻيءَ مان جهلي به ٿي نيٺ هڻي چوڻ
 لڳو ته ”هلس ٿي يا نه؟“ مائي وڌيڪ موچڙن جي ڀپ
 کان هڪدم هلڻ لاءِ تيار ٿي ويئي. جڏهن سڀئي همراھ
 مابن کي وٺي نانگي ۾ چڙهي هلڻ لڳا ته اوچو مابن
 رزيون ڪرڻ شروع ڪيون ته اسان کي بچايو اسان
 کي اغوا ٿيو ڪيو وڃي. بازار ۾ بيٺل بچائي ۽ پناهگير،
 اسلامي خوش ۾ نانگي کي وڪوڙي ويا. ان وقت تائين
 مئنيجر به سهڪندو اچي پهتو، چئي منهنجي زال ڪامريڊ
 زوري کڻايو ٿو وڃي. ڪامريڊ هڪل ڪري چيو:
 ”سڀ بهي رهو بي صورت ۾ سڀني کي شوت ڪندس.
 اڄ منهنجو رت تل آهي.“ مئنيجر سميت سڀ ماڻهو
 بهي رهيا. ڪامريڊ مابن وٺي سڃاڻي منزل تي آيو.
 حمان زال مڙس تي ڪهن ٻيهي تي ڇڏي آيو. جتان
 اڄ ڏينهن تائين مائي واپس مئنيجر وٽ نه پهتي آهي.
 جڏهن حسم ۾ طاقت هئي ۽ سختين جسر کي هڻو
 نه ڪيو هو تيسائن ڪامريڊ هميشه ريل گاڏيءَ جي
 ٿرڊ ڪلاس گاڏي ۾ سفر ڪندو هو. پر ڪڏهن ريجيڪ
 ۽ ڦٽو ڪري فرسٽ ڪلاس ۾ ضرور وڌندو هو. اهڙوئي
 هڪڙو واقعو ميرپورخاص ريلوي اسٽيشن تي ڪري
 ڏيکاريا آهن. ڪامريڊ نبي سر روڊ وڃڻ لاءِ ٿرڊ ڪلاس
 جو ٽڪيٽ وٺو بلڪل فارم تي بيٺو هو ته سمنس

نظر هڪ واقفڪار تي پئي، جيڪو پریشانيءَ جي حالت ۾ هيڏانهن هوڏانهن واٽرن وانگر چڪر ڪاڻي رهيو آهي. ڪامريڊ انکان پریشانيءَ جو سبب پڇيو. هن ٻڌايو ته مون فرسٽ ڪلاس جو ٽڪيٽ ورتو آهي. پر فرسٽ جي گاڏن ۾ ڪنهن طاقتور ايجنسيءَ جا ماڻهو ويا آهن جيڪي اسان کي ويهڻ نه ڏين. اها ڳالهه ٻڌي ڪامريڊ هڪدم ايس-ٽي-ڪي سڏي چيو ته مون کي فرسٽ جي ٽڪيٽ ٺاهي ڏي. فرسٽ جو ٽڪيٽ کڻي ڪامريڊ ٻيئي گاڏن ۾ ويو پر ڪنهن به گاڏي ۾ کيس ويهڻ نه ڏنو ويو. هن ريلوي جي عملي کي چيو، پر عملي به پهچي نيو سيءَ جو اظهار ڪيو، جنهن تي ڪامريڊ به چار همراھ وٺي ريلوي جي پٽريءَ تي ويهي رهيو ته جيستائين اسان کي فرسٽ ۾ ويهڻ نه ڏنو ويندو ۽ اهي طاقتور ماڻهو اسان کان معافي نه وٺندا ان وقت تائين اسان هنن نه اينداسون. وڏو ٿور ٿپو ڪامريڊ کي ڏسي پيا به ڪيترا ماڻهو پٽرين تي اچي ويهي رهيا. نيٺ ڪامريڊ جا سڀ شرط مڃيا ويا، پوءِ ڪامريڊ ۽ سندس ٻوٽاڳ پٽرين تان اٿيا.

هڪ ڀيري مون کان پڇيائين، ”ڪڏهن تنهنجي پيءُ تنهنجي تقرير ٻڌي آهي؟“ ورائيم: ”نه.“ چوڻ لڳو: ”تنهنجي پيءُ هڪ ڀيرو تنهنجي تقرير ٻڌي هئي. سو هيئن جو آءُ گهڻو ڪري جيل ۾ ويندو رهندو هوس ۽ منهنجو پيءُ حڪومت ۽ حڪمرانن کي سون ۽

پاراما ڏيندو رهندو هو، آءٌ ڪيئن چونڊو هوس، ته داد
 ڪهڙو ۽ قاضي، وڏا حرامي آهن، مون کي خواهه، خواهه
 جيل ۾ يا وجهن نه ته آءٌ ٻنھ اشرف ماڻھو آهيان،
 سرڪار کي ڪجهه به ڪونه چونڊو آهيان، بابا چونڊو
 هو، ”تقرير ۾ ڇا چونڊو آھين؟“ ”اهو ته هارين سان
 ناحق آهي هارين کي حق ڏيو.“ ”اهو تون صحيح ٿو
 چوڻ. تون حق تي آھين، ڪهڙو ۽ قاضي واقعي بدعاش
 آهن.“ ڪامريڊ ڪلي چون لڳو: ته هڪ ڏينهن جو ڪهر
 اچان ته بابا مون تي ڪارڙيو ويٺو آهي ۽ چوي ٿيو
 ڪهڙو ۽ قاضي واڏا اشرف ماڻھو آهن ”مون حيران ٿي
 پڇيو ته ”بابا، اهو وري ڪيئن“ چون لڳو ٻٽ، ”مون
 تنهنجي تقرير ٻڌي آهي، جيڪا تو ڪهڙي جي خلاف
 ڪئي آهي، سچ بچ چيڪڏهن، آءٌ ڪهڙي جي جاء تي
 هجان ها ۽ تون اڇوڪي تقرير منهنجي خلاف ڪرين
 ها ته آءٌ توکي قاضيءَ تي لمڪايان ها، ڪهڙو ته وري به
 جيل ۾ وجهيو ڇڏيو ڏيئي، اهو ته اشرف ماڻھو ٻيو،
 ڏامسج ته تون نشن نه؟ هڪ ٻيري آءٌ ڪامريڊ سان، سان
 ويس ته هو هڪ سياسي ورڪر کي سمجهائي رهيو هو،
 ورڪر کان ڪامريڊ پڇيو ته: ”ڪم ڪيئن ڪري ٿو؟“
 هن چيو ”بھراڙيءَ جي ڳوٺن ۾ ويندا آهيون، ڳوٺن
 جي ماڻھن کي گڏ ڪري پنهنجو نظريو ٻڌائيندا آهيون؟
 ڪامريڊ پڇيو: تقريرون رڳو اوهان ڪندا آهيو يا ڳوٺاڻا
 به تقريرون ڪندا آهن، هن ورائيو ”تقريرون رڳو اسان

ڪندا آهيون.“ پوءِ اوهان کي ڪيئن خسر پوندي آهي ته هن گهٽ جي مائهن سان ڪهڙي زيادتي آهي. ڇو ته جهڙيءَ ريت هر هڪ ملڪ جون حالتون ڌار ڌار ٿين ٿيون، بلڪه اهڙيءَ ريت سنڌ جي هر گهٽ جا مسئلا ۽ مصيبتون جدا جدا آهن. وڏيرن جي روش، پوليس جون حرڪتون، پاڻيءَ جا مسئلا هر گهٽ ۾ جدا جدا قسم جا آهن. انگري پهاڙيءَ جي ڪچهرين ۾ اول اتي جي عام ماڻهن کي ٻڌو، ته هو پنهنجا ڪهڙا -ور اوهان سان سلن ٿا ۽ اوهان تي ڪيترو ڀروسو ڪري پنهنجا اندر جا آڌما بيان ڪن ٿا. ان طريقي سان توهان هن علائقي جو سياسي ۽ سماجي تجزيو وڌيڪ سولائيءَ سان ڪري سگهندؤ.“

هڪ ٻيري آڻ ڪامريڊ سان ملڻ سچائي منزل تي ويس ته مون کان اڳ هڪ مولانا به ڪامريڊ وٽ ريلو هو. ٿوري دير کان پوءِ ڪامريڊ هڪ ماڻهيءَ کي سڏي چيو ته: ”ڪڪڙ جهلي اچ ته عبدالواحد کي ڪارايون، گهڻن ڏينهن کان پوءِ ملڻ آيو آهي. ماڻهي ڪڪڙ جهلي آئي ته انهيءَ ساڳي ماڻهي کي چوڻ لڳو ته هي چاقون وٽ رهي ڪهي اچ. اتي ويٺل مولانا رڙ ڪئي ته: ”ماڻهي وري ڪڪڙ ڪيئن ڪهڏي، عورت جي ڪٿي حائز ڪانهي؟“ ڪامريڊ هڪدم چيو: ”قرآن ۾ ڪٿي لکيل آهي ته جانور هرو ڀرو مرد ڪنهي؟“ مولانا لاجواب ٿي ويو. خبر مون ڪڪڙ ڪهڻ ڪونه ڏٺو. دال روٽي

ڪنڊس سين، پر ڪامريڊ وارو دليل سهجي ذهن مان
 اڃا ڏسهن ٿاين ته ٺڪري سگهيو آهي.

ڪامريڊ جي وفات سان سنڌ هڪ پر بهار، بهادر،
 سرويچ، سياسي ۽ انقلابي تجربن سان مالا مال شخصيت
 کان محروم ٿي ويئي.

انسان جي پيدائش موت جو سلسلو ان کي آهي،
 جيڪو سدائين جاري رهندو، پر ٿرپارڪر ضلعي جي
 ڪا نيڪ بخت ماءُ وري شايد ئي غلام محمد لغاري
 جهڙي عظيم ۽ لاکيئي بچي کي جنم ڏئي.

لک لهي بي اها مٽي، جنهن تي هزارن انسانن جنم
 ورتو ۽ ان ماءُ جي هڪ پٽ پڻ پري آهي، جنهن پر
 غلام محمد جهڙي مدوري، ساجهي ۽ سچي انسان
 قرار ورتو.

محمد عثمان ڏيپلائي

آءٌ جيل جي اونداهي ڪوٺي ۽ ۾ قيد هوس. ٻاهرين ۽ دنيا سان لاڳاپي ۽ رابطي جا ٿي ذريعا هئا. (۱) اخبار (۲) پندرهن ڏينهن ٿيندڙ ملاقات ۽ (۳) حاضرين تان موٽندڙ دوستن جون خبرون چارون.

هڪ ڏينهن صبح جو سوير عبرت جي ذريعي خبر پئي ته سنڌ جو مشهور اديب ۽ چوٽي ۽ جو افسانه نگار محمد عثمان ڏيپلائي گذاري ويو. خبر پڙهندي شرط مون کي پنهنجي بيوسي ۽ واري حالت تي روئڻ اچي ويو، جو آءٌ ڏيپلائيءَ جي آخري رسمن ۾ شريڪ ٿي نه ٿي سگهيس.

حيثيت ۾ قيد نالو ٿي پنهنجي مرضيءَ جي خاتمي جو آهي. جتي پنهنجي مرضيءَ سان انسان نه ملي سگهي ٿو ته ڪيڏانهن اچي وڃي سگهي ٿو. ڪي ڪي موقعا اهڙا هوندا آهن جن ۾ شريڪ ٿيڻ جي خواهش هوندي آهي. انساني ذهن ۽ ضمير جي سمورين خواهشن ۽ قوتن جي چڪ هوندي آهي، ته انهن موقعن تي وڃڻ گهرجي، پر قيد ۽ بند جا سخت قانون، بيرحم دروازا ۽ زنجير، پنهنجي سموري ڪنورتا سان انساني ذهن ۽ ضمير جي خواهشن ۽ قوتن جي چڪ کي چٽي ۽ چمپائي ڇڏيندا آهن. ان وقت انسان جي سوچ صفا تخریب پسند ٿي

پوندي آهي ۽ هر شيءَ توڙڻ ۽ ڇوڙڻ لاءِ اُتڻا اسدا آهن. اهڙيون گهڙيون جذبن اينديون آهن، ان وقت ماڻهو اهو سوچڻ تي مجبور ٿيندو آهي ته جنهن شخص حيل جا قاعدا ٺاڻا آهن سو انساني رشتن ٺاڻن جي سڪ ۽ چڪ کان قطعي محروم ۽ صفا بي حس هو. اڄ انهن قاعدن قانونن جو شڪار ٿي آءٌ سنڌ جي هن بهادر ۽ ذهين ماڻهوءَ جي رستن ۾ شريڪ ٿي نه ٿي سگهيس.

منهنجي روح مان رڙ نڪتي: ”اي انسانوت جا ويڙهو! شل اوهانجن پيڙهين تي ڪڏهن سچ جي روشني نه پوي. احان جا پيارا احان کان ڪيترو پري هليا ويا، هميشه لاءِ. اوهان احان کي اها اجازت به نه ڏني جو احان پنهنجن پيارن جي چهري تي آيل آخري مرڪ کي ڏسي سگهون.“

مون کي خسر ناهي ته ڏيپلائيءَ سان منهنجي پهرين ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر هن جيڪو قرب، جيڪا پنجاڻپ ۽ جيڪو پيار مون کي ڏنو، تنهن مون کي سلس پرستار بڻائي ڇڏيو. هو قلم جو ڌڻي هو ۽ آءٌ اڃان قلم جهلڻ ٿي مس سگهيو هوس، پر هن پنهنجي درياءُ دليءَ سان سدائين منهنجي همت افزائي ڪئي، منهنجن آڏين ايتن ليکن جي تعريف ڪئي.

هو عالمي ادب جي ان سگهاري ۽ صحت مند تحريڪ جو سنڌ جهڙي نظر انداز ٿيل خطي ۾ دلير ميمبر هو.

جهن تحريڪ سموري دنيا ۾ سڃاڻي، سونهن امن ۽ انسانيت دوستي جي عظيم جدوجهد ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي. ڏيپلاسي رڳو پنهنجي ضمير جو پوڏاڳ هو. اهو ضمير هن جو منشور هو. هن جي سياست هو ۽ هن جي سياسي توڙي ادبي برادري هو. اهوئي سبب آهي جو منڊ ڪان وٺي، اسان کي، هن جي لکڻين ۾ ڪشي لاهي ڇاڙها ۽ ذهني ۽ فڪري تضاد نظر اچن ٿا. پر انهن تضادن ۽ عمر جي مختلف منزلن ۾ اختيار ڪيل، سندس لاڙن ۾ ڪنهن به ذهني ۽ فڪري بدديانتي جو عنصر نه هو. ان ڪري هن پنهنجي ضمير جي روشني ۾ هلندي ڪڏهن به سرڪار يا سرنديءَ وارن طبقن جو راضو حاصل نه ڪيو. اهو هن ڪيتريون تڪليفون سنيون، ذهني گهٽ ڪاڏا، مالي قربانيون ڏنيون، جيل يا ٽرائون ڪيون، اخبارون ۽ پريسون ضبط ڪرايون، ۽ پنهنجي اچي اجري ضمير جي پيروي نه ڇڏي. اها ضمير جي پوڏاڳي ئي هئي، جنهن کيس ٿر جي هڪ گمنام چوڪري مان، سنڌي ادب جي آسمان تي چوڏهين جي ڇنڊ وانگر ڇمڪايو ۽ عزت، شهرت ۽ حيثيت ڏيارائي. پر انهيءَ سڀ ڪجهه مان به سندس طبيعت ۾ مغروري، هٿ ۽ وڌائپاڻي پيدا نه ڪئي ۽ هو پنهنجي سڀاءَ ۾ آخري گهڙيءَ تائين، ڌٽرل، غريب ۽ بي پوڄ ماڻهن جي گهٽائيءَ جو، پاڻ کي فرد سمجهندو رهيو. انتهائي هٿ جو کليل، بي پرواهه ۽ بيڊپو. اها سادگي

هن جي کاڌي ۽ لکڻ ۾ پنهنجو ظاهر هوندي هئي. جڏهن پريس تي ويٺل هوندو هو ته هاڪڙا هوٽل جي چانهن جي وٽ وٽان هوندي هئي. جڏهن مانيءَ جي مهل ٿيندي هئي تڏهن گهران ماني گهرائين: يا گهر وڃي ماني کڻڻ يا ڪنهن چڱي چوڪي هوٽل تي وڃي ماني کائڻ بدران پريس جي ٻاهران بيٺل گاڏي واري کان، انتهائي سڙيل، تيل ۾ ٻڌل، پاروٽو پٽ، سير يا اڌ سير وٺي هاڻ به کائيندو هو ۽ اسان کي به ڏاڍي چاهه سان کارائيندو هو. جيڪو ويٺل هوندو هو، تنهن کي ضرور شريڪ ڪندو هو. پوءِ کڻي مولانا گراسي هجي يا ابوبڪر مگسي. رڳو جوڻيو صاحب ۽ همدونئي سلسل ادهي ۽ دعوت ۾ شريڪ نه ٿيندا هئا. گاڏن وارا به اهڙا هري ويا هئا، جو مانيءَ جو وقت ٿيندو هو ته، پريس جي ٻاهران اچي، پٽ جي هوڪي ڏيڻ سان گڏ ڏيپلائي صاحب جي هوڪي واري انداز ۾ ضرور بچا ڪندا هئا. ڪڏهن بدقسمتيءَ سان يا ويٺلن جي خوش قسمتيءَ سان پٽ وارو نه ايندو هو ته آفتاب پريس جي ڀر وارين نهاريءَ جي هونلن نان پاروٽي نهاري ۽ مانيون گهرائي، ڏاڍي مزي سان کائيندو ۽ کارائيندو هو. اهي هوٽل انتهائي سستا ۽ همدسماني سستي نهاريءَ جا مرڪز هوندا هئا، جتي هفتي جا ستن ڏينهن نهاري ماسي رهي هئي ۽ اسان جهڙا سڃا پائي، سوا روپيه ۾ ڍو تي ماني کائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڏيپلائي صاحب کي اهو ڪاڌو کائيندي ڏسي،

ڪو ٽوڪيندو هو ته: ”ان کاڌي سان بيمار ٿيندو.“
 ته هڪدم جواب ڏيندو هو ته: ”آڱ پنهنجي طبعي عمر
 پوري ڪري چڪو آهيان. هاڻي گريس مارڪن تي پيو
 جيئان. اها مارڪن ڏيڻ واري جي مرضي آهي ته ڪيتريون
 مارڪون ٿو ڏئي.“

لکڻ جي معاملي ۾ مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو ته
 ڏيپلائي صاحب پڻو بين کلي باقاعدي اهتمام سان لکڻ
 ويٺو هجي، جيئن عام اديب لکندا آهن.

ڪرشن چندر جي باري ۾ مشهور آهي ته جيستائين
 شينر بين ۽ آرٽ پيپر جو ڇمڪندڙ ڪاغذ ٿيل تي
 موجود نه هوندو هو، ان وقت تائين اردوءَ جو هي مشهور
 اديب لکي نه سگهندو هو. پر ڏيپلائي لاءِ آڱ چئي
 سگهان ٿو ته گهٽ ۾ گهٽ مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو
 ته لکڻ وقت ڍنگاڻو قلم ۽ سالم ڪاغذ وٽس موجود
 هجن. گهڻو ڪري بال پين، پينسل يا پگڻ ٿل پين
 سان اخبار يا ڪتاب جي حاشي تي لکندو ويندو هو
 يا پروف نڪتل پني جي پٺ تي ۽ ڇپائي لاءِ پيل
 اخباري ڪاغذ مان ڪوٽڪرو کڻي، هيٺ مٿي، سڄي،
 کڄي لکندو ويندو هو ۽ اهڙا نشان هڻندو ويندو هو
 جيئن ڪمپوزنگ وقت ڪمپازيٽر سمجهي سگهن. اهڙي
 طريقي سان لکڻ کان پوءِ نظر ڌاتي يا صفحن جا نمبر
 به پروف پڙهڻ وقت صحيح ڪندو هو. هونءَ هڪ
 ڀيرو ڪاٺيءَ لکي ان ۾ وري درستي ڪرڻ يا ٻيو

پيرو ٺاهڻ لکڻ ڏيپلائي جي طبيعت جي ئي خلاف هوندو هو. هن جو لکڻ لاءِ هر وقت مود هوندو هو. سائين جي. ايم. سيد سندس باري ۾ بلڪل صحيح لکيو آهي ته ”ڏيپلائي“ لاءِ لکڻ ايترو ئي آسان آهي جيترو هڪ تندرست ماڻهو لاءِ پاڻي پيئڻ. مون ته ڪيترا ڀيرا سندس انهيءَ عادت جو مشاهدو ڪيو آهي.

پير ابراهيم جان سرهندي جو ڪتاب ”سنڌ-ونهاري“ پڙهيائين ته ويٺي ويٺي چيائين: ”دل ۾ اچي ٿو اهڙو جواب ڏيان جو ٻين جون ست پڙهيون ٻيون ياد ڪن“ مون چيو: ”ڪريو بسر ڪريو.“ بس سائين! پوءِ ته ان وقت ئي سنڌ ٽائمس جي حاشي تي اهو ڪتاب لکڻ شروع ٿي ويو، جيڪو ٻن هفتن جي اندر لکجي ۽ ڇپجي بازار ۾ اچي ويو. ڪمال اهو جو ڪتاب لکڻ وقت ڪنهن به ڪتاب مان مدد نه ورتائين. سندس حافظو غير معمولي هو. هر وقت سنڌي، اردو، فارسي، عربي، هندي، هي هزارين ڪتابن جا حوالا شعر، لطيفا ۽ ٺوٺڪا ياد هوندا هئس، جيڪي لکڻ وقت، موقعي ۽ مهل سارو، ڏاڍي مهارت سان ائين استعمال ڪندو ويندو هو، جيئن ڪاٺي سگهڙ عورت ڀرت ڀرڻ مهل گج ۾ ٽڪون ٽاڪيندي ويندي آهي. سندس لکڻي ۾ ڪٿي به جهول يا گهٽ وڌائي نظر نه ايندي هئي. سندس افسانا ۽ ناول سنڌيءَ زبان ۾ فن ۽ تبليغ جي ميلاپ جو بهترين نمونو آهن. هن کي انداز ۽ اسلوب پنهنجو آهي، جيڪو پڙهڻ

۽ سمجهڻ ڏاڍو - وائو ۽ ڪاٺي ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هن پنهنجي انهيءَ انداز ۽ اسلوب سان سنڌ جي وڏن ڊينگن کي ڏيهر ڪيو. مل ته هو ڪنهن جي پٺيان هوي، جنهن جي پٺيان پيو ان کي دلچسپ ٿوڻڪن، چٽرن سان عوام ۽ پڙهندڙن ۾ هڪ ٽڪي جو ڪري پوءِ ساڻي ڪڍندو هو. هن جا عنوان ۽ هٿينگيون به پنهنجي نوعيت جون هونديون هيون. هڪ ڀيري قربان بگٽي جي خلاف مضمون لکيائين جنهنجو عنوان ڏنائين. ”بگٽي“ جون ٻي ايمانيون يا موسيٰ ڀٽي جي خلاف مضمون جو عنوان سوچيائين ”حافظ جون هٿوراڙيون عرف نابينا جون نادانيون“ ڏيپلائيءَ کي ڪتاب لکڻ ۽ پڙهڻ جو جنون جي حد تائين شوق هوندو هو. روزانه پريس جي ڪنهن ماڻهوءَ هٿان سوا سؤ کن جا نوان ڪتاب ۽ رسالا گهرائيندو هو، جيڪي هر حالت ۾ پڙهندو هو، ۽ پڙهڻ کان پوءِ اهي شيون سانڍي رکڻ، هن جي طبيعت جي خلاف هو. شايد هو هر ڦسر جي ذخيري اندوڙيءَ جي خلاف هو. اهوئي سبب آهي جو اڏي ساري خبرداريءَ جي باوجود وٽس ڪا خاص لائبريري يا ڍنگ سان ڀيل ڪتابن جو ذخيره نه هو. هڪ ڀيري هن پهرن جي مانيءَ جي دعوت ڏنائين. مون چيو: ”آءٌ توهان جي گهر ماني کائڻ ته خوشيءَ سان ايندس پر هڪڙو شرط آهي ته آءٌ توهان جي لائبرريءَ مان پنهنجي پسند جا ڪتاب پڙهڻ لاه ڪندس.“ خوشي سان منظور ڪيائين. سندس گهر پهچي مون لائبرريءَ

جي ڳولا ڪئي، پر مون کي سوورو گهر ڏسڻ کان
پوءِ به لاٿيريءَ نالي ڪا شيءِ ڏسڻ ۾ ڪانه آئي.
مختلف ڪمرن جي ڌار ڌار ڪنڊن ۾، کتن تي يا ڪپڙن
جي اندر ڪي قاتل رسالا ۽ ڪجهه ڪتاب نظر آيا.
انهن ۾ هڪڙو ڪتاب مهاتما گانڌيءَ جي آتم ڪٿا جي
پنهجيءَ جلدن جو سنڌي ترجمو مون کنيو. پيو ڪو به
ڪارائتو ڪتاب ڪونه هو جڏهن مون مابوسيءَ جو
اظهار ڪيو تڏهن چوڻ لڳو: ”سڀ ڪتاب ماڻهو کڻي
ويا ڪا شيءِ سانڍي رکڻ ۽ ذخيره ڪرڻ آڻا سڪيوڻي
ڪونه آهن.“

پشسو ڪيئن ڪمائجي، هر وقت اها لوري لڳل
هوندي هئي. هي ڪم ڪيو. ان مان هيترا پشسا ماڻهه
هن ڪتاب مان هيترو نفعو ملندو. فلائن کي فلائي،
جماعت، پارٽي، ملڪ هيترا پشسا ڏين ٿا. جيڪڏهن ڪنهن
پارٽي جي ٻن ڪارڪنن ۾ اختلاف پيدا ٿيو ته ڏيپلائيءَ
جو تبصرو هوندو هو ته پشسو تي ٺهي نه سگهيا، نتيجي
طور ڌار ٿي ويا. جيڪڏهن خير پئجي ويئي ته ڏونه ورسني
جي وائس چانسلر ۽ رجسٽرار ۾ اختلاف پيدا ٿي ويا
آهن ته هڪدم چئي ڇڏيندو هو ته معاملو پشسو جو آهي.
ان سڀ ڪجهه هوندي به ڳالهه وري به اچي اتي
ڪٿي ته پشسو کڏ ڪرڻ، ساديڻ، يا حرمانيه ڪاري ڪرڻ،
جانون ٺهرائڻ هن جي طبيعت جي ئي ابتڙ هو. پشسو
آيو ناهي ويو ناهي. ان پشسي تي لعنت آهي جيڪو

ڏيپلائيءَ جي ڪيسي ۾ آرام ڪري. پريس تي ڇپائي جو ڪم جيڪو ٿيندو هو، تنهن جا پئسا ڪمپازيٽر، اخبار جو ايڊيٽر، مشين مين ۽ ٻيو عملو کائي ويندو هو. مرحوم ڪڏهن به صحيح حساب ڪتاب نه ورتو ۽ نه ئي وري ڪنهن اشرف صحيح حساب ڪتاب ڏنو. سموري پريس ۽ اخبار ان طريقي سان تباهه ٿي ويئي. پڄاڻي عمر ۾ نه پريس مان رڪشا جو پاڙو به ڪونه ٺڪرندو هو. اهو وري به شڪر ٿيو جو اولاد کي پڙهائي ورتائين ۽ اولاد فرمانبردار ٿيو. جيتوڻيڪ هڪڙي ڌيءَ کان سواءِ ڪنهن به ٻار کي علمي يا ادبي دلچسپي يا شوق رهي به برابر نه آهي.

۱۹۷۶ع ۾ سنڌ جي صوبائي حڪومت ڏيپلائي صاحب کي ”شيخ المشايخ“ ڪتاب لکڻ ۽ ڇپائڻ جي ڏوهه ۾ گرفتار ڪيو. ڇو ته اهو ڪتاب سرهندي پيرن جي خلاف هو ۽ ان وقت جي صوبائي حڪومت جو سربراهه مسٽر جتوئي، سرهندي پيرن جو مريد هو. گرفتاريءَ کان پوءِ سنڌ جي هن عظيم اديب ۽ دانشور کي جيل جي ”سي“ ڪلاس ۾ رکيو ويو. ڏيپلائيءَ جي گرفتاريءَ کان تڙت پوءِ آءٌ به ڏيپلائي جي پريس کان گرفتار ٿيس. ڏيپلائي جلدي آزاد ٿي ويو، پر منهنجي قيد جي مدت وچوڙي جي رات وانگر ڊگهي ٿيندي ويئي. هڪ ڏينهن آءٌ سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ ويٺو هوس پوليس جي بهري هيٺ شينائيءَ جي انتظار ۾، ته ڏيپلائي صاحب

اچي ڏسڻو. ڏاڍي اڪير ۽ محبت سان مليو. ڪجهه
 فرٽ آندو هٽائين. ويٺي ويٺي سلس جيل ۾ رهڻ وارن
 ڏيهن جا احوال ٻڌائيندڙ رهيو. ڇڏيائين، ڪالهه جنوئيءَ
 سان مليو آهيان، ڏاڍي مزدار ڳالهه ٿي. جنوئيءَ چيو
 ”ڏيلائي صاحب مون کي افسوس آهي جو منهنجي
 حڪومت ۾ توهان کي ڪجهه ڏينهن ”سي“ ڪلاس
 ۾ رهڻو پيو، غلطي ٿي ويئي، اڳتي لاءِ اوهان کي
 ”سي“ ڪلاس ملندڙ. ته مون هڪدم جواب ڏنو:
 ”جنوئي صاحب اوهان فڪر نه ڪريو اسان کان اهڙي
 غلطي نه ٿيندي اوهان کي هڪدم ”اي“ ڪلاس ڏينداسون.“
 جنوئي حيران ٿيندي چيو: ”ڏيلائي صاحب ڇا چئي
 رهيا آهيو.“ ورائيم: ”جيڪي ڪجهه اوهان چيو ان جو
 جواب ڏيئي رهيو آهيان.“ اتي جنوئي کي احساس ٿيو
 ته پاڻ غلط ڳالهائي ويو آهي. پوءِ ڳالهه کي ٽوڪ ۾
 ٺاري ڇڏيائين.

اهڙي جرئت ۽ حاضر جوابي وري ڪنهن دانشور
 ۾ هوندي. جيتوڻيڪ اهڙي ڳالهه پروڻوڪول جي
 خلاف آهي. پر پروڻوڪول جي پابندي ٻنهي طرفن کان
 ٽپڻ گهرجي. سنڌ جي جاگيردار جي اها ذهيت رهي
 آهي ته، هو نه ڪنهن ٻئي انسان جي حيثيت ڏسندو
 آهي نه وري عزت سڃاڻندو آهي. اهڙي ذهيت واري
 جاگيردار کي اهڙوئي جواب ملڻ گهرجي جهڙو
 ڏيلائي صاحب ڏنو.

اڄ هو اسان ۾ نه رهيو آهي، مون تي سندس قبر
 جي به خسر ناهي. پر سندس فڪر ۽ فن تي هڪ اهڙي
 ڏولي قبضو ڪيو آهي، جيڪو ادب ۽ فن کي مقصد
 ۽ معنيٰ ڏيڻ جو منڪر آهي. جيڪو اديب کي صفا
 غير جانبدار بنائڻ جو حامي آهي. جنهن جو خيال آهي
 ته اديب کي ماڻهن ۽ ملڪي مسئلن کان اڏڻ گهرجي،
 گهرجي، جيئن بهراڙي جي عورت، پنهنجي مڙس جي
 نالي وٺڻ کان ٺهندي آهي. اهڙو سست ۽ ماڻهن کان
 وٺڻ ويندڙ ٿو، اڄ اهڙي انسان جي فڪر ۽ فن جو
 وارث بڻيو آهي، جنهن انسان پنهنجو ڌرتي ۽ ان جي
 فرزندن جي ڏکڻ ۽ سورن ۾ سدائين پاڻ کي ملهائيل
 سمجهيو ۽ ان سلسلي ۾ ڪهن به قرباني کان ڪين
 ڪڍايو. سنڌ جي قومي تحريڪ سان سندس لاڳاپي جو
 ان کان وڌيڪ ڪهڙو ثبوت هوندو جو سموري سنڌ
 مان ڏيپلائي واحد اديب هو، جنهن محترم جي. ايم سيد
 جي شخصيت تي ٿيندڙ حملن جو پنهنجي نالي سان
 منهن ٽوڙ جواب ڏنو، ۽ سنڌ يونيورسٽي ۾ ساڻين
 جي. ايم سيد جي سالگرهه جي جلبي ۾ شريڪ ٿي
 پنهنجو موقف ۽ نقطہ نظر وڏي جرئت سان پيش ڪيو.
 ان ريت هن سنڌ، سنڌي عوام ۽ سنڌ جي قومي تحريڪ
 سان پنهنجي مڪمل طرفداري جو مظاهرو ڪري ڏيکاريو.
 ڏيپلائي ۽ ان ۱۹۷۸ع ۾ پاڪستان نيشنل سيمينار
 ۾ شام ملهائي ويئي. ان موقعي تي مون به تقرير ڪئي

جيڪا يادگيري طور هتي ڏيئي رهيو آهيان:

”آءٌ پرائمري اسڪول ۾ پڙهندو هوس. جڏهن ڪورس جي ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪتاب پڙهڻ سکس ته مون کي پند آهي، جيڪي ڪتاب پهرين پهرين منهنجي مطالعي هيٺ آيا، سي سڌي زبان جي سدا بهار اديب ڏيپلائيءَ جا هئا. هن منهنجي ننڍڙي ذهن تي پير پرستي، روم پرستي ۽ وڏيرا شاهيءَ جي خلاف ابتدائي نقاش ڇڏيا ۽ منهنجي سوچ جي لاڙن کي سماج ۾ موجود هاجيڪار قدرن جي خلاف بغارت ڏانهن موڙيو. گويا آءٌ ڇڻي سگهان ٿو ته:

”ازل ارض ۽ من جلدي ٿرابيا“ - اها پهرين زمين آهي جنهن جي مٽيءَ منهنجي جسم کي ڇهيو.“
وقت گذري ويو آهي. حالتن ۾ بي پناهه آئل پتل آئي آهي. اهي حايلون ذري گهٽ ڊهي وڻيون آهن، جن ۾ ويهي مون ابتدائي سبق پڙهيا هئا، معصوم دور جون معصوم غلطيون ۽ منڙيون حرڪتون، گناهه ۽ ثواب جي تصور کان خالي ڪيترائي ٽهڪ ۽ ڳوڙها نه معلوم ماڻهي، مرهيات جي ڪهڙيءَ ڪڍ ۾ مينهن وسارڻ وانگر مند ملهار جو انتظار ڪندا هوندا. پر ڏيپلائيءَ جي ڪتابن منهنجي ذهن تي جيڪي چٽ آڀاريا هئا سي، اڄ به ائين ياد آهن، جيئن ڪنهن وينگس کي زندگيءَ جي پهرين پيار ۽ جوانيءَ سان پرور ڇڻي ياد رهجي وڃي آهي.“

اسڪوئي دور ۾ جڏهن ڏيپلائيءَ جا ڪتاب مون پڙهيا هئا، تڏهن مون کي ڏيپلائيءَ جي باري ۾ ڪابه خبر ڪانه هئي. پر اڄ جڏهن آءٌ سنڌي زبان جي افسانوي ادب جي حواليه جي موجودگيءَ ۾ ڳالهائي رهيو آهيان، تڏهن مون کي ان جي تاريخ جاگرافيءَ جي پوري ڄاڻ آهي ۽ آءٌ پاڻ کي خوش قسمت ٿو سمجهان ته ڏيپلائي به ان ضلعي جو رهاڪو آهي، جنهن ضلعي جو آءٌ رهاڪو آهيان ۽ ضلعو ٿرپارڪر ئي آهي، جنهن جي واريءَ جي ذري ذري کي پٽائي پنهنجيءَ شاعري ۾ اٿي لافاني بنائي ڇڏيو آهي. اهو ضلعو سنڌ جي سڀني ضلعن کان پڪي ۾ وڏو آهي ۽ ڏيپلائي جيتري ڪاغذ تي لکيو آهي، سو جيڪڏهن گڏي پڪيڙيو وڃي ته آءٌ يقين سان چئي سگهان ٿو ته ان جي مجموعي پڪيڙ ٿرپارڪر ضلعي جي پڪيڙ کان وڌي ويندي. ارهائڻ چئي سگهون ٿا ته ايتري ڪاغذ تي هڪ عرضي نويس به لکندو آهي. عرض انهيءَ لاءِ اهو ڪندس ته عرضي نويس جو ڪاغذ ٽشو پير واري حيثيت والارندو آهي ۽ ڏيپلائي جيڪي ڪجهه، جيتري ڪاغذ تي ڳهرائيءَ سان، اثر انداز ۽ انقلابي گيت کان وڌيڪ ڇڏيو ۽ عملي انعام پيدا ڪندڙ ثابت ٿيو آهي. آءٌ هي به دعويٰ سان ٿو چوان ته، سنڌي زبان جو ڪوبه افسانوي ادب تخليق ڪندڙ ادب ڏيپلائي کان وڌيڪ سٺو ۽ ڄاڻو سڄڻو ڪونه ٿو وڃي ۽ نه پڙهيو وڃي ٿو. جڏهن به ڪو

پڙهندڙ ڏيپلائيءَ جو ڪو ڪتاب وٺي ٿو، ان وقت
 ڪس پڪ هوندي آهي ته هن ڪتاب ۾ ضرور سادي
 ۽ سادگي انداز ۾ لکيل ۽ چٽيءَ طرح ڪنهن مسئلي
 جي بامقصد طريقي سان اپتار ڪيل هوندي، اهو سبب
 آهي جو ڏيپلائي سنڌ ۾ ادب سان گڏ مذهبي مصلح ۽
 سماجي انقلابيءَ جي حيثيت سان پڻ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو.
 هر ادب جن مسئلن ۽ مونجهارن تي لکندو آهي،
 تن مان ڪي مقامي نوعيت جا هوندا آهن ته ڪي
 عالمي، ۽ عالمي مسئلا به مقامي مسئلن جي حوالي سان
 ان ادب جي تخليقن جا موضوع بنبا آهن. انهيءَ حوالي
 جي روشنيءَ ۾ اسان چئي سگهون ٿا ته، ڏيپلائي هڪ
 عالمي ادب آهي. عالمي ادب جو ماڻ اهو هرگز ناهي
 ته هن جي شهرت پوري دنيا ۾ هجي، پر عالمي ادب
 جو ماڻ اهو هئڻ گهرجي ته هن سموري انسانذات جي
 ڏکڻ ۽ مونجهارن، انهن جي سببن ۽ انهن کي ختم
 ڪرڻ جي طريقن سان پاڻ کي ڪيتريقدر ڳنڍيو آهي،
 ۽ انهيءَ هڪڪائي ڏکڻ انساني برادريءَ جو پاڻ کي
 ڪيتريقدر فرد سمجهيو آهي؟ آءٌ سمجهان ٿو جي
 به ٻه پرپرستي، وهپرپرستي آهي. جن به ملڪن ۾
 وڏيرن، جائيددارن، سردارن، خائن، چوڏرين، سپنن
 ۽ سرمايه دارن جي ڏاڍ جو گهاٽو پنهنجي پوري قوت
 سان ڦرندو ٿو رهي ۽ جيڪي به قومون پرمارست،
 سامراجيت ۽ قومي غلاميءَ جون شڪار آهن، ڏيپلائي

پنهنجي قلبي ۽ عملي جدوجهد کي انهن جي شاندار ۽
 نيت سوپ ماڻهنڌر جدوجهد سان ملائي، پاڻ کي ان
 ڏکويل برادريءَ جو، پرجوش ميمبر ثابت ڪري ڏيکارڻو
 آهي. اهو ئي سبب آهي، جو اسان جي هن سگهاري ۽
 ٺڪهندڙ اديب جيڪو ادب تخليق ڪيو آهي، سو
 رڳو اڄوڪين حالتن ۾ سماجي شعور جي اوج ۽
 واڌاري جون ضرورتون پوريون ٿو ڪري، پر اهو اڳتي
 لاءِ عوام جي سماجي شعور ۽ ڏاهپ جي اوسر جو
 ذريعو بڻ ثابت نيندو. اهو شعور جيڪو نيت هن
 ڪائنات جي مادي ۽ فڪري تنهن ۾ پونچال پيدا ڪندو.
 هن ڪچري سان ڀريل دوزخ تي هڪ خوبصورت ۽
 سهائيدڙ جنت تعمير ڪندو.

هڪ دوست چيو آهي ته ڏيپلائي ان ڪري عظيم
 آهي جو هن جو نالو لاهور ۾ ٺهيل منار - پاڪستان
 تي لڳل نالن جي لسٽ ۾ شامل آهي. ڇهه ڪڏهن
 ڏيپلائي جي عظمت رڳو اها آهي ته پوءِ ڏيپلائيءَ تي
 وڌيڪ ڪجهه ڳالهائڻ جي ضرورت ناهي، هلو ته
 منار پاڪستان تي سنس نالو ڏسي اچون ۽ ٿي سگهي
 ته، ان جو فوٽو ڪڍي، ڏيپلائيءَ جي گهر جي در
 تي لڳائي ڇڏيون. اسان پنهنجن اديبن کي آخر ڪڏهن
 - ڪاري لسٽن کان ٻاهر سندن ڪم ۽ فن جي بنياد
 تي ڏسڻ جا هيراڪ بنباين. هتي مون کي هڪ واعدو
 ٿو ياد اچي ته، هڪ پيري نيمواين يونائيٽ، ڪنهن

بادشاهه جي قبر تي ويو ته، قبر تي ان بهادر بادشاهه جي تلوار رکي هئي. نيپولين تلوار کڻي پنهنجي سيڪريٽري کي ڏني ته کڻي هلي پئرس جي عجائب گھر ۾ رکنداسون. سپاهي حيران ٿيندي چيو ته: ”جيڪڏهن مون کي اهڙي تلوار ملي ها ته، آءٌ جيڪر، اها پاڻ کان جدا نه ڪريان ها، ڇو ته ماڻهو مون کي ان تلوار جي ڪري عزت ڏين ها.“ ان تي نيپولين چيو ته: ”مون وٽ منهنجي تلوار ناهي ڇا؟ آءٌ چاهيان ٿو ته ماڻهو مون کي، منهنجي تلوار جي ڪري عزت ڏين ۽ آءٌ پنهنجي تلوار جي وسيلي سڃاتو وڃان.“

سو ادا، ڏيبلائي ان قلم جي ڪري عظيم آهي جنهن قلم، پير پرستي، وهر پرستي، وڏيرا شاهي ۽ سنڌ دشمنيءَ جي قلعن ۾ ڌار وڌاءُ نه ان قلم جي ڪري، جنهن مينار پاڪستان تي سلس نالو لکيو.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

آءٌ سموري سنڌ گهميو آهيان. هندي ڪنڊ جي تاريخ جي به ڪي قدر ڄاڻ اٿس. جنهن جي وسيلي پيشمار سياسي، ادبي، علمي ۽ انقلابي شخصيتن سان واقفيت ٿي آهي. پر هي حقيقت آهي ته، جيڪڏهن آءٌ موهن جي دڙي جي مٽيءَ جي پيدائش، حيدر بخش جتوئيءَ کي نه ڏسان ها ۽ نه پڙهان ها ته جيڪر نئين سنڌ جي، نئين فڪر جي، سموريءَ ريت ڄاڻ کان محروم رهجي وڃان ها.

حيدر بخش جتوئيءَ جو ذڪر هندي مشهور اديب شورش ڪاشميري لکيو آهي ته: ”جیل جي زندگيءَ ۾ ڪامريڊ جتوئيءَ جهڙو بهادر ۽ شريف انسان مون تمام گهٽ ڏٺو آهي.“ شورش جي ملاقات، ڪامريڊ سان ڪراچيءَ جیل ۾ ٿي هئي، جڏهن هتي اتي، ايوبی آمريت جي آخري دور ۾ گذ هئا. ڪامريڊ لاءِ اهو ڊگهو قيد، گهڻو ڪري آخري ڊگهو قيد ثابت ٿيو ۽ هو جڏهن ڪراچي جیل مان آزاد ٿي حيدرآباد پهتو، تڏهن حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي هزارين ماڻهن سندس شاندار استقبال ڪيو. انهيءَ استقبالي هجوم ۾ آءٌ به هڪ هوس، جتي مون، سنڌ جي هن عظيم ۽ لافاني انسان کي پهريون

پيرو ڏٺو. جيل جي سختين سندس صحت کي جهوري وٺو هو. سندس ڳاڙهو رنگ پيلو ٿي ويو هو. سندس جسم ٽڪل پئي لڳو. مچ جيل جي موٽر سندس جسم جو رت ۽ ست چوسي ڇڏيو هو. هو جهڙو موت جي دروازي تان موٽيو هو. پوءِ به هن جي هٿ ۾ ايوبي آمريت جي موت ۽ ون يونٽ جي خاتمي جو پروانو هو. سندس خوبصورت چهري تي سفيد گهاٽا شهر، روايتي سنڌي جوڌي جا اهڃاڻ ڏيئي رهيا هئا، ته نگاهن ۾ وري آخري فتح جا ڪرڻا جرڪي رهيا هئا. هن رهاوي پليٽ فارم تي ڪا به تقرير ڪانه ڪئي. رڳو ايترو چيائين ته سڀ کان پهرين سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي هليو. هزارين ماڻهن جو هجوم ڪامريڊ جي اڳواڻيءَ ۾ هوشوءَ جي قبر ڏانهن راهي ٿيو. قبر تي هن رڳو ايترو چيو ته: ”هوشو! ڏس تنهنجا وارث جاڳيا آهن. هاڻي نئين دور جو ڪوبه نيبٽر، سنڌ کي غلام رکي نه سگهندو....“ اهو پهريون ڀيرو هو جو مون ڪامريڊ کي جيل کان آزاد ٿي، سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي سڀس نواڻيندي ڏٺو.

پيو پيرو کيس بسنت هال ۾ هوشو - ڏينهن جي صدارت ڪندي ڏٺو. اتي هن ڪيترا ئي شعر ٻڌايا جن ۾ سندس گهرواريءَ تي ٺهيل شعر ”مصطفيٰ ماءُ“ به هو شعر پڙهڻ وقت سندس خوبصورت چهري تي سدا بهار معصوميت ۽ ڪڏهن به مات نه کائيندڙ مرڪ

هتي. هن هڪ انقلابي ۽ جي ديانت، سچائي ۽ پوري
 انقلابي اخلاق سان پنهنجي گهرواريءَ جي سائس گهاريل
 گهڙين جي ڀرلطف ڪيفيت جي ساراهه پئي ڪئي.
 ماڻهن جا ٽهڪ هئا، نعرا هئا، بي پناهه عقيدت هئي.
 سموري سنڌ جي سگهه، سياڻپ ۽ ساڃاهه سندس سامهون
 هئي. هن جي سامهون گلاب جي پنڪڙين جهڙيون نازڪ
 ناريون هيون. لوهي لڱن وارا اڙهنگ هاري هئا، دونهاڻيل
 جسمن وارا پورهيت هئا، قاسميءَ جي رسن کي ڇڏي
 ڏيئي نعرا هڻندي موت جي منهن ۾ ويندڙ انقلابي
 قوم پرست هئا، رڱن ۾ رت سان راڻيل پوکيندڙ سنڌي
 ڪميونسٽ، اديب، دانشور ۽ شاعر هئا، پنهنجي شاعريءَ
 سان دوکي جي دٻوارن ۾ ڌار وجهندڙ شيخ اياز هو.
 سدا بهار شاعري ۽ خوبصورت آواز سان سنڌ جي تاريخ
 ۽ تهذيب کي نئون شعور ۽ وجدان بخشيندڙ نياز هداوني
 هو. فن خطابت کي پنهنجي حڪم تي هلائيندڙ ۽ ماڻهن
 جي دلين ۾ سنڌيت جا مڃ مڃائيندڙ حفيظ قريشي هو.
 سنڌي زبان جي سدا بهار جوڀن سان، سنڌ جي سرزمين
 تي، سونهن جا سلا پوکيندڙ، رسول بخش پليجو هو. پر
 سڀ ڪامريڊ جتوئيءَ جي عظيم جدوجهد ۽ بي پناهه
 فڪري پنهنجيءَ سامهون ٻارن وانگر ادب سان وڌا هئا.
 حقيقي معنيٰ ۾ ڪامريڊ جي عظمت به انهيءَ جلبي ۾
 چلڪي ۽ ڇڪي پئي. ڪوبه اهڙو ماڻهو اتي موجود نه
 هو جنهن جو سڀ سندس عظمت اڳيان جهڪيل نه هجي.

ون يونٽ جي خلاف سنڌي نوجوانن گادي کاتي
 چوڪ ۾ بڪ هڙتال ڪئي، اتي ماڻهن جا ميڙا هوندا
 هئا، جهڪي بڪ هڙتالي شاگردن کي آفرين ڏيڻ ۽ گلن
 جا هار پرائڻ ايندا هئا. هڪ ڏينهن آءٌ به اتان وڃي
 نڪتس. ماڻهو مختلف مسئلن تي شاگردن کان سوال
 پڇي رهيا هئا. ايتري ۾ ڪامريڊ جتوئي به اتان اچي
 نڪتو. اها ساڳي معصوميت، مرڪ، سادگي ۽ شرافت،
 سندس نرم چهرو، مرڪنڊڙ اکين ۾ محبت جي
 چمڪ. هي لازوال معصوميت وارو ماڻهو، بڪ هڙتالي
 شاگردن سان رلي ملي هڪ ئي ويو. شاگردن ۽ ٻين
 عام ماڻهن، کانئس پاڪستان ۾ ان وقت هلندڙ، جمهوري
 جدوجهد جي باري ۾ عام طرح ۽ پيپلز پارٽي جي
 متعلق، خاص ڪري انڪ سوال پڇيا. هن انتهائي ڏيرج
 سان، پاڪستان ۽ سنڌ جي ٻنهي توازن جي روشنيءَ
 ۾ جواب پئي ڏنا. پيپلز پارٽيءَ جي باري ۾ سندس
 رويو ٻنهي سخت هو. سندس چوڻ هو ته: ”اسان کان
 وڌيڪ ڪير جمهوريت پسند آهي ۽ ڪنهن اسان کان
 وڌيڪ جمهوريت لاءِ جدوجهد ڪئي آهي؟ اسان ان وقت
 سنڌ جي عوام ۽ ان جي ذريعي سڀني قومن جي عوام
 لاءِ جمهوري حق حاصل ڪرڻ جي جدوجهد ڪئي،
 جڏهن اڄوڪي ليڊرشپ، ٻرن ۾ لڪي پئي هئي. اصلي
 مسئلو هي آهي ته انهن پارٽين وٽ قومي حقن لاءِ ڪابه
 گنجائش ناهي. جنهن پارٽي، جنهن تحريڪ، جنهن تنظيم

جي پروگرام ۾ مظلوم قومن جي حقن لاءِ گنجائش نه هجي، انهن پارٽين، تحريڪن ۽ تنظيمن لاءِ حيدر جي دل ۽ دماغ ۾ ڪابه گنجائش ناهي. باقي جيستائين پيپلز پارٽي ۽ جو سوال آهي ته ان جو ليڊر به ڪهڙي ۽ قاضي ۽ جي صف ۾ شامل آهي.

هي ڀتا، ڪهڙا ۽ قاضي،

وڪڻي سنڌ، ٿيا راغي.

۽ پيپلز پارٽي ٿي آهي جهڪا اهڙو ٿانوَ ثابت ٿيندي، جنهن ۾ چور ۽ ڀاڳتي، ڦريل ۽ ڦورو، ظالم ۽ مظلوم کي گڏ ڪرايو ويندو ۽ ان جي ذريعي سنڌ کي رضاڪارانہ طور، چوڪيو ٻڌي، پنجاب جي جهوليءَ ۾ اڇلايو ويندو. پيپلز پارٽي ۽ جي اڳواڻن وٽ سنڌ جو ڪوبه تصور ناهي ۽ جنهن وٽ سنڌ ناهي، ان سان منهنجو واسطو نه آهي.

اڇڪلڻ، ٻاغيءَ جو هڪ شعر ٻيو گايو وڃي.

جي جيون تو ۾ سنڌ نه آ،

پوءِ منهنجي توکان دوري آ.

ڪامريڊ جي جيون ۽ نظريي جي صحيح عڪاسي،

انهيءَ شعر کان وڌيڪ مختصر لفظن ۾ ٻي ڪاٿي نه ٿي سگهي.

آءُ زاهد پريس تي نوڪري ڪندو هوس. مون

پريس جي مالڪ مولانا محمد زاهد کي چيو ته: ”آءُ

ڪامريڊ جتوئيءَ جي جنازي ۾ شريڪ ٿيڻ چاهيان ٿو
 مون کي موڪل ڏني وڃي.“ اتي هڪ ڪاتب ويٺو
 هو جنهن چيو، دهرئي جي جنازي ۾ وڃي ڇا ڪندين؟
 مولانا زاهد ڪارڙجي ڪاتب کي چيو: ”بڪواس نه
 ڪر؛ جتوئيءَ سڄي حياتي پنهنجي قوم ۽ مظلوم ماڻهن
 جي خدمت ڪندي گذاري ڇڏي. ان کان وڌيڪ ٻيو
 ڪهڙو مسلمان ٿي سگهي ٿو.“ حيدر بخش کان وڌيڪ
 پنهنجي قوم سان وفادار ۽ پيار ڪندڙ ماڻهو مهججي
 نظر مان ڪونه گذريو آهي. تون وڃ وڃي حيدر بخش
 جي پوين رسمن ۾ شريڪ ٿي: ”.... آءُ جتوئيءَ جي
 آخري رسمن ۾ شريڪ ٿيس.“ گڏي کاڌي چوڪ مان
 (هاڻي حيدر چوڪ) سندس جنازو ان جاءِ مان روانو
 ٿيو جيڪا جاءِ اڌ صديءَ تائين سڄي سنڌ ۾ گونجندڙ
 هاري حقدار جي نعري جو مرڪز رهي هئي ۽ ان جاءِ
 جو آڱر ان وقت قومي جدوجهد جي بهادرانه ڪارواين
 جو مورچو بڻجي چڪو هو.

مون کي خبر نه هئي ته سندس آخري آرام گاهه
 نيٺ جي خوش نصبي ڪهڙي سر زمين کي حاصل ٿيندي.
 مون غالباً عمر شوري کلن ۾چو ته: ”ڪامريڊ کي ڪٿي
 دفن ڪندا.“ عمر مون کي ڪوبه جواب ڪونه ڏنو
 ۽ آءُ ملت ميٽ ۾ جنازي سان هلندو رهيس.

سائين جي.ايم. سيد، خير بخش مري، اڪبر بگٽي ۽
 ٻيا انيڪ ماڻهو جنازي جي حلوس ۾ شريڪ هئا، جاوس

سادو وڃي غلام شاه ڪلهوڙي جي مقبري جي صدر
-رواڙي ۾ داخل ٿيو. اتي خبر پئي ته: ”ڪامربد
وعصيت ڪئي هئي ته مون کي غلام شاه جي مقبري
جي احاطي ۾ دفن ڪجو.“ جلوس اندر هليو ويو ۽ آڏو
مقبري جي مکيه دروازي جي سامهون ٻنهي رهيس. منهنجي
سامهون ڪڏهن غلام شاه جي تصوير اڀري ٿي ته ڪڏهن
حيدر بخش جتوئي جو روشن چهرو آيو. غلام شاه آزاد،
آباد، پاڻ پري ۽ خوشحال سنڌ جو آخري حڪمران،
ٻيائيءَ جي عام (روايت مطابق). ۽ حيدر بخش جتوئي
سنڌ جي آجپي، آزادي، پاڻ پلائيءَ لاءِ سڄي عمر وڙهندڙ،
مون پهريون ڀيرو حيدر بخش جتوئيءَ کي جنرل
هوش محمد شهباز جي قبر تي سيس نمائندي ڏٺو هو.
۽ اڄ غلام شاه ڪلهوڙي جي ڀرسان دفن ٿيندي ڏٺو.
هوشو، جنهن نعرو هنيو هو ته ”مرسون مرسون پر سنڌ
نه ڏيسون.“ اهو نعرو هڻندي ماتريوميءَ تان ٻاهر نڪري
وڌو هو. ان جي قبر تي سنڌ جو هي سرڪش، باغي،
هليلو ۽ انقلابي، سيس نمايو پيلو هو. ٻنهيءَ ۾ رڳو
سنڌ مشرڪ هئي.

غلام شاه، جنهن سنڌ جي آزاديءَ ۽ آباديءَ لاءِ
وڙهندي ڪڏهن به گهوڙي جي پٺ تان هٽو هٽ نه
لايو. اڄ ان جي مقبري ۾، شاهي تخت ۽ تاج کي
نوڪر سان اڏائيندڙ، هڪ انقلابي فقير دفن ٿي رهيو
هو. هڪ بادشاهه، ٻيو فقير، هڪ ان بڙهيل، ٻيو مارڪسي

فلسفي جو عالم، هڪ جاگيرداري نظام جو محافظ، ٻيو جاگيرداري ۽ جو دشمن، هڪ پنهنجي چوڌاري امير ڪبير رکندڙ ۽ ٻئي جي چوڌاري هميشه بکيا ڏکيا هاري، ايڏي تضاد هوندي به ٻنهي ۾ هڪ شيءَ گڏيل هئي، جا ٻنهيءَ جو ورثو هئي، اها هئي سنڌ. سنڌي ساڻهن جي سنڌ.

حيدر بخش هن سرزمين تي سنڌ جي صلبن جي پيڙيل هاريءَ جي دل جي فرياد کي پنهنجي قلم ۽ ذهني پورهئي سان منظم ڪري ”وڇاري“ هاريءَ کي ان لائق بنايو ته هو، انگريزن جي پوڪيل وڏيرا شاهيءَ جي ٻڙ تي زوردار حملا ڪري ۽ شايد سنڌ جي تاريخ ۾ شاھ، عسايت شهيد کان پوءِ ”سنڌ هاري ڪاميٽي“ پهرين تنظيم هئي، جنهن جي جهنڊي هيٺ سنڌ جو هاري پنهنجن حقن لاءِ وڙهڻ سکيو، جيلين ۾ وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، پنهنجي تنظيم جي حڪم هيٺ مرڻ ۽ شهادت ماڻڻ لاءِ اڳتي وڌيو، هاري حقدار تحريڪ جي ماسلي ۾ جتي به هاري بغاوتون ٿيون، جتي به هارين جي هل چل هلي، جتي به هارين ڪارن قانونن تي سوڀون ماڻيون ۽ جتي به سنڌي هارين جو رت وهيو، اتي حيدر بخش جتوئي پنهنجي پوريءَ قوت سان موجود رهيو. هارين جي سموري هلاچل ۾ هن انتهائي انقلابي قوم پرست ۽ وطن دوست هجڻ جو اظهار ڪيو. مثال طور (۱) سنڌ هاري ڪاميٽيءَ ۾ گهڻو ڪري سڀ ميمبر سنڌي هئا (۲) هن ڪڏهن

به ڪنهن آل پاڪستان پارٽيءَ يا تنظيم ۾ شموليت
 اختيار نه ڪئي. ويندي ڪميونسٽ پارٽي ۽ مزدورڪنسان
 پارٽيءَ لاءِ ڪم ٻار ٻار چيو ويو پر هو انهن ۾ شامل
 نه ٿيو. (۳) جيتريقدر مون کي معلوم آهي ته هو سي-پي
 جو ميمبر به نه هو، نه وري سي-پي ۾ ايتري صلاحيت
 هئي جو اها هيڏي بهار جيڏي انسان، جنهن جي محنت
 جو ڦل سموري سنڌ ۾ هارين جي اٿام جي صورت ۾
 پڪڙيل هو، تنهن کي سنڀالي سگهي. (۴) حيدرپخش
 گهڻي ۾ گهڻو جيل، سختيون ۽ مصيبتون سنڌ جي قومي
 مسئلي، ون يونٽ جي خاتمي لاءِ پوڳيون. (۵) هو
 هميشه سنڌي زبان کي قومي زبان بنائڻ لاءِ جدوجهد
 ڪندو رهيو. (۶) اهو حيدرپخش جنوڻي هو جنهن سڀ
 کان پهرين جهڻي سنڌ جي نعري کي سياسي سطح تي
 مشهور ڪيو. انهيءَ سموري قوم پرستي ۽ وطن دوستيءَ
 جو ئي نتيجو هو جو هو عظيم انسان دوست هو. هن
 جي مشهور نظم شڪو ۽ ڊاڪٽر اقبال جي نظم
 شڪو ۾ اسان کي ٻنهيءَ جي نقطو نظر جو چٽو
 فرق نظر ايندو هو. اقبال جو شڪو رڳو مسمان جي
 شڪايت ۽ فرياد تي ٻڌل آهي، جيڪا هو خدا سان
 ڪري ٿو پيو. پر ڪامريڊ جنوڻيءَ جو شعر سموري
 انسان ذات جي خدا سان بغاوت آميز شڪايت آهي.
 ڪامريڊ ۽ مجلس سائين جيڪي ڪجهه سنڌي
 عوام لاءِ ۽ پاڻ اڀرو - و سنڌ جي تاريخ ۾ نه رڳو

ياد رهندو هو پر ايندڙ سالن لاءِ رهنمائيءَ جو ڪردار
ادا ڪندو رهندو. آڻ ڪامريڊ جو ذڪر هن روسي
الوداعي گيت تي ختم ٿو ڪريان.

— اوهان تباهه ڪن جنگ ۾ قتل ڪيا ويا،

مٿن جي آزادي ۽ باوقار جياپي خاطر.

اوهان پنهنجون حياتيون گهوريون ۽ قربان ڪيون،
اهو سڀ ڪجهه جيڪو اوهان کي پيارو هو،

رت ۽ ست چوسيندڙ جيل پوڳيا،

توهان کي زنجيرن ۾ جڪڙي ڏيڻ، نڪالي ڏني وڃي.

۽ اوهان بنان پڇيءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجڻ قبول ڪيو،

ان ڪري جو اوهان اکيون بند ڪري نه سگهيا

پنهنجي سائين جي پيڙا کان.

ان ڪري به ته

توهان کي يقين هو

انصاف جي طاقت، تلوار جي طاقت کان وڌيڪ آهي.

اهو وقت اچي وارو آهي جڏهن

توهان جي گهوريل حياتيءَ جو حساب ٿيندو،

اهو وقت پري ناهي جڏهن ظلم فنا ٿيندو،

۽ ماڻهو عظمت ۽ آزاديءَ لاءِ اٿندا.

موڪلائي اڃا دوستو! واٽ توهان جي روشن آهي.

اهو اسان جو واعدو آهي.

اسان آخر ٿاٿين وڙهنداسين

آزاديءَ لاءِ خوشحاليءَ لاءِ ●

محمد صالح عاجز

قرآن ۾ موت کي ”يقين“ چيو ويو آهي. يعني هڪ اهڙو ڪيفيتي اظهار جنهنجي واقع ٿيڻ ۾ ڪنهن به شڪ، وهر ۽ گمان جي ڪابه گنجائش باقي نه هجي. علمي طوح انهيءَ يقين کي هرڪو سمجهندو ۽ اچاريندو رهندو آهي، پر اهو محض سمجهڻ ۽ اچارڻ ائين هوندو آهي، جيئن شيءِ درجي ۾ پڙهندڙ ٻار سچل سرمست جو بيت ياد ڪري دهرائيندو رهي، البتہ انهيءَ يقين جو ڏک ڳري پٿر وانگر احساساتي دنيا جي شيشي تي ان وقت لڳندو آهي، جڏهن انسان کان ڪا اهڙي شخصيت جدا ٿي وڃي، جنهن سان جذباتي ناتا گهڻايل هجن. جڏهن اهڙي شخصيت جي بلري ۾ اهو يقين ٿي ويندو آهي تہ، کيس اسان وري ڪڏهن به ڏسي نه سگهنداسون. ان وقت جذباتي دنيا ۾ اهڙو زلزلو پيدا ٿي ويندو آهي، جيڪو ذهن ۽ دماغ جا سمورا ڪاڪ محل ٻاهي وجهندو آهي ۽ انسان هيڏي ساري ڪاڻمات ۽ ان جي هل چل ۾ پاڻ کي اڪيلو، بيوس، مايوس ۽ اداس سمجهندو آهي ۽ کيس اهو احساس هڪڪاري وڌيڪ ستائيندو آهي تہ، انسان جي حياتيءَ جي ڏينهن کي موت جو ڪارو ڪانءُ آن جي داڻن وانگر ڇڳيندو ٿو اچي.

محمد صالح عاجز جي وقت جي خبر ٻڌي مون تي به مٿئين قسم جي ڪيفيت طاري ٿي ويئي. ڇو ته هن جي شخصيت سان ڪيترن ئي سببن ڪري منهنجي جذباتي وابستگي هئي. هڪ ”فلنڊر“ صفت انسان هو، جنهن جي هن ڪائنات ۾ پنهنجن طرفن کان سواءِ ڪابه دولت نه هئي. هو وڏو بهادر ماڻهو هو، جنهن جو ڪنڌ وقت جي ڪنهن به لات ۽ مذات اڳيان نه جهٽڪيو هو. جنگ آزاديءَ جو عظيم ۽ پيغرض مجاهد هو. جنهن جوانيءَ جون ڪيتريون بهارون ۽ امنگن پرباسال، برطانوي سامراج جي جيلن جي حوالي ڪري ڇڏيا ۽ اهي ڏونگرن جهڙا ڏينهن ۽ رڃن جهڙيون راتيون آزاديءَ سان سندس عشق کي اجهائي نه سگهيا. هو سنڌ جي تاريخ جو وڏو عالم هو. جنهن کي سنڌ جي تاريخ ۽ ان سان لاڳاپيل مقام، ماڳ، هنڌ، پيچرا، گس، گهيڙ، دريا جا وڪرا ۽ بندر، بر زبان ياد هئا. هو لطيف جي شاعريءَ ۾ آيل سموري جاگرافيءَ جو حافظ هو ۽ اها سڀ ڌرتي سندس لاه هٿ جي ٿريءَ وانگر هئي. هو بهترين اديب، سٺو نقاد، شعل بيان مقرر ۽ اڻ ٿڪ محقق هو. هن جي سنڌ جي تاريخ تي ڪيل تحقيق، وسولن جي اثاڻ ۽ مفرد نقطهءَ نظر سبب ڇپجي عوام جي سامهون اچي نه سگهي آهي ۽ خبر ناهي ته اهو قيمتي سرمايو ۽ املهه وٽ هاڻي هٿ به اچي سگهي يا نه، جيڪڏهن اها تحقيق وقت سر ڇپجي ميدان ۾ اچي ها ته ڪيترن

دستار بند مؤرخن جون پڳون لهي وڃن ها ۽ ڪيترن تاريخ جي اجاريدارن جا دڪان بند ٿي وڃن ها. ايڏي وڏي علم ۽ تحقيق هوندي به هن وٽ هر انهيءَ عالم، اديب ۽ فنڪار جو بي پناهه قدر هو، جنهن هن سرزمين ۽ ان جي عوام لاءِ ٿورو ڪجهه به ڪيو آهي. هو تاريخ جي معاملي ۾ پير حسام الدين سان ڪيترين ڳالهين ۾ اختلاف رکندي به سندس عقيدت مند ۽ مداح هوندو هو. خود پير صاحب مرحوم به عاجز جي ڄاڻ ۽ علم جو معترف هوندو هو. پير صاحب هڪ ڀيرو، غالباً ٻوڏين ڏينهن ۾ آڇ ڪئي هئي ته ”اچو مون وٽ اچي رهو ته گڏجي سنڌ جي تاريخ تي رهيل ڪم کي اڪلائڻ جي ڪوشش ڪريو.“ پر افسوس جو ٻنهيءَ کي دير ٿي چڪي هئي.

عاجز برصغير جي آزاديءَ واري هل چل ۾ پاڻ خود شريڪ رهيو ۽ جنهن وقت ”هيون ڪالائيءَ“ کي ڦاسي ڏني پئي ويئي، ان وقت هو به سکر حيل ۾ موجود هو. ٻي مهياڀاري لڙائي چڙڻ کان پوءِ سنڌ ۾ هندستان جي بچاءَ وارن قانونن جو پهريون قيادي محمد صالح عاجز هو. ٿرپور واري مشهور ڪانگريس جي گڏجاڻيءَ ۾ محمد صالح عاجز هڪ سنڌي ڪائونسلر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيو هو ۽ سباش چندر بوس کي ووٽ ڏنو هئائين.... هو پنهنجي حياتيءَ ۾ ننڍي کنڊ جي گهڻو ڪري سڀني چوٽيءَ جي ليڊرن سان ملي چڪو هو ۽

آزاديءَ جي جنگ جي معلومات جي سلسلي ۾ هو گھمندڙ ڦرندڙ انسائيڪلوپيڊيا هو. سنڌ ۾ ڪانگريس جي ڪردار، مسلم ليگ جي روش، هتي جا ڪانگريسي ڪارڪن ۽ انقلابي ليڊر، حر تحريڪ، عالمن جون ڪوششون ۽ قربانيون، بزرگ امروٽيءَ جي تحريڪ، ڪمونسٽ پارٽي ۽ ان جا ڪارڪن. اهي سڀ موضوع ڪو ويهي عاجز ڪان ٻڌي، اهڙا واقعا ۽ نقطا جن جو رازدان صرف عاجز هو، سو سڀ ساڻس گڏ هميشه هيٺ لاءِ دفن بي ويا. هڪ پيري ننڍي کنڊ جي آزاديءَ واري هاڄل تي پوري شوق سان ڳالهائي رهيو هو. مرحوم عبدالحق عالمائي، نياز همايوني ۽ آءٌ کيس مڪمل ڏيان سان ٻڌي رهيا هئاسين. اهڙا واقعا ۽ نقطا بيان ڪري رهيو هو، جيڪي اسان نه ڪٿي پڙهيا ۽ نه ٻڌا هئا، اهڙن ئي واقعن جي سلسلي ۾ هڪڙو واقعو ٻڌايائين ته :

”ڏانڌيءَ کي ننڍي کنڊ جون سڀ بولتون سگھ جو حمون هوندو هو. آخري عمر تائين مخالف بولتون سگھو رهندو هو. آءٌ ۱۹۶۵ع جي پڇاڙي ڌاري ساڻس مجلس، مهاڻا پڄمو ”سنڌي آهين.“ ورائيز ”ها“ چون اڳو ”سنڌي ٻاڏي مٺي پاشا آهي. آءٌ جيرامداس ڪن سنڌي شڪي رهيو آهيان.“

آزاديءَ جي تحريڪ تي وڻس، ايڏو علم ۽ ڄاڻ هئا، جو جيڪر ونهي لکي ها ته هوند شورش ڪاشميري ۽

عبداللہ ملڪ کان وڌيڪ سٺو ۽ اعتبار جو ڳو سواد، سڌواسين کي ملي وڃي ها. پر زماني جي ڦيرين گهيرين ۽ حالتن جي ناساز ٿاري ۽ کيس واندڪائي نه ڏني جو اهي ڪم ڪري سگهي. آزاديءَ جي تحريڪ جا اهي مجاهد، جيڪي غير فرقيوارانه سياست کي مڃيندڙ هئا، سي ۱۴- آگسٽ ۱۹۴۷ع جي صبح جو پنهنجن پنهنجن بسترن ۽ گهرن ۾ غدار بنجي ويا. اهو هو سرٽيفڪيٽ جيڪو آزاديءَ جي صبح تي هنن کي مليو، جنهن آزاديءَ لاءِ هو پنهنجي وقت جي سڀ کان وڏي ساسراجي طاقت جي بهار سان ٽڪر کائيندا رهيا. قاسمين جي تختن تان واپس وريا، سڄي عمر موت جي دروازي جو ڪڙو ڪڙڪائيندا رهيا. اهو اهڙو صدمو هو، جنهن جي ڪري هو ذري گهٽ پنهنجو ذهني توازن وڃائي ويٺا. نتيجي طور هو نه آزاد ملڪن جي حڪمرانن سان ٺاهه ڪري سگهيا ۽ نه وري انگريز دور واري، پنهنجي واپاري کان ڪم وٺي سگهيا. هيڏي ساري ملڪ ۽ عوام جي هجڻ ۾ هو سدائين پاڻ کي اڪيلو، تنها، اداس ۽ ويران محسوس ڪندا رهيا. انهيءَ اڪيلائيءَ، تنهائيءَ، اداسي ۽ ویرانيءَ هنن جي ذهني ۽ فڪري دنيا جهوري ۽ پوري ڇڏي. عاجز صاحب جي شخصيت به ڄڻ سدائين جهريل ۽ ڀريل نظر ايندي هئي. هڪ ڀيرو کانئس پڇي: ”مولانا صاحب! هاڻي پوڙها ٿي ويا آهيو؟“ جواب ڏنائين: ”آءٌ ۽ منهنجا ساٿي ۽ ٻيا اسان جهڙا سون ڪارڪن

هندوستان ۽ پاڪستان ۾ ۱۹۴۷ع ۾ ڀوڙها ٿي چڪاسين.
اسان جون چيلهيون ڀڄي پيون. هاڻي جهيٺ جو نقل
ڪري رهيا آهيون. نه اهي ماڻهو آهن نه اهو ماحول،
نه اهو خلوص آهي نه ولولو، نه وري انهن شين جي
قدر ڪرڻ وارو ڪو.

واٽن سيٽي وي-۱۰، وڻ منجهانين واسيا،
ههڙا هوت هٿام، جو سرعي سچ ڪري ويا.
پڇيم: ”مولانا صاحب! مسلم ليگي چون ٿا ته اوهان
ماڻهو مسلمانن جي خلاف هئا؟“ چون ڏگو ”بس ٻارا!
اسان شڪست کاڌل فوج جا سپاهي آهيون. شڪست
کاڌل فوج جي سپاهين تي هر قسم جا الزام لڳندا آهن.
ٻائي اسان نه مسلمانن جا مخالف هئاسين ۽ نه وري
هندن جا دلال. اسان ته آزاديءَ جا عاشق هئاسين.“
هڪ فنڪار کان پڇيو ويو ته ”ڪنهن گهر کي
باهه لڳي ۽ ان گهر ۾ هڪ معصوم ٻار به هجي ته
هڪ فنيارو پڻ! تون ان گهر مان ڪنهن کي ڪڍيندين؟“
فنڪار ورائيو هو ته: ”باهه کي جيئن ٻار ۽ فن ٻئي
سلامت رهي سگهن.“

”ننڍي کنڊ کي انگريز سامراجيت جي باهه وڪوڙي
ويئي هئي ان ۾ هندو، فنياري وانگر هو ته مسلمان،
ٻار وانگر. اسان انهن ٻنهيءَ مان ڪنهن هڪ کي بچائڻ
بدران انگريز سامراجيت جي باهه ختم ڪرڻ ٿي چاهي،
جيئن هندو ۽ مسلمان ٻئي سلامت رهي سگهن.“

اڄ آزاديءَ جي تحريڪ جو اهو مخلص ۽ سچو
سپاهي اسان کان هميشه لاءِ موڪلائي ويو. پڪ سان
سندس عشق جي چشڪ سلامت رهندي، سامراجيت جي
خلاف ٻاريل سندس ٻاهرڙي ته ڪندي ته ڪندي ڪڏهن
ڀڃي پٺي ۽ ان جي آهه ۾ ڪيترا مسافر پنهنجي
منزل تي پهچندا.

اسان جي نسل کي خبر ئي ڪانهي ته هن سرزمين،
هن سال ۱۹۸۲ع ۾ پير حسام الدين راشديءَ کان پوءِ
پنهنجي ڪمڙي ۾ شي عظيم فرزند کي وڃايو آهي. اسان
وٽ جتي عظمت ۽ وڏائي، عهدي ۽ دولت سان سڃاتي
ويندي آهي، تن کي ڪهڙي خبر محمد صالح عاجز جي.

هوءُ جا ٻري هير، ڪاڇي ٽونگر ڪنڌين
ٻيو ٻاريندو ڪير، ڪاهوڙڪي ۽ ڪير ري.

علي احمد ڏوگر

گهڻو هڪري ۱۹۷۴ع جو اپريل مهينو هو، جو سنڌ جي ان وقت جي صورتحال ۽ ان جي نتيجن تي غور ڪرڻ لاءِ، سول لائين جي هڪ بنگلي ۾ ڇند هر خيال ساٿين جي گڏجاڻي ٿي. جنهن ۾ خيرپور، لاڙڪاڻي، ٿرپارڪر ۽ ڪراچي کان ڪافي تعداد ۾ دوست آيل هئا. تعارف هندي مون کي ڪنهن دوست چيو ته، ”هي خيرپور کان آيل دوست علي احمد ڏوگر آهي. مون کيس هٿ ڏنو ۽ خوش خیر عافيت ڪرڻ لڳس. ڪشادي پمستاني، روشن ۽ تيز سنڌين واريون روايتي اکيون، پوروپنو قد، سنهو جسم، سنڌو دريا جي پاڻي ۽ جهڙو رنگ، آهستي ۽ ڀرمعني ڳالهائڻ، دنيا ۽ سنڌ جي تحريڪن شخصن ۽ ڪتابن جي ڄاڻ جو پندار، علم جو عاشق، سنڌ جي سياسي لاهن چاڙهن جو نگران، سنڌ جي، واهن جو آفتي، ٻهراڙين جي زندگي ۽ خلوص جو پيڪر، باصلاحيت، ايماندار، جفاڪش، آرام کي حرام ڄاڻڻ وارو، جدوجهد ۽ مسلسل جدوجهد جو عملي نمونو، هر ويريءَ سان ٽڪرائيندڙ ۽ هر وير جو واهرو، ڇند منقن ۾ پنهنجي سحرانگيز شخصيت جي ذريعي متاثر ڪندڙ. اهو هو علي احمد ڏوگر.

مختصر عرصي ۾ اها واقفيت پر خلوص دوستي ۽ پنهنجائپ جو درجو حاصل ڪري ويئي. مون هن کي اسٽيج تي تقرير ڪندي ڏٺو. دوستز جي مجلس ۾ تهڪ ڏيندي ڏٺو. ۽ مخالفن سان بحث ۽ جهيڙو ڪندي به ڏٺو. هر جڳهه سندس ڪردار ۾ سنڌيت ۽ سنڌ جي مظلوم ۽ مجبور انسانن جي زخمن جو درد محسوس ڪيم. آخري ڀيرو کيس، ايل-ايم-سي ۾ بيماريءَ جي بستري تي ڏٺم. پڇا ڪرڻ لاءِ ويو هوس، سندس عزيزن کان سواءِ شاگردن، اديبن ۽ دوستن جو هجوم هو، ڇو ته هو سڀني جو عزيز هو. سڀني جو مائٽ هو. هن سنڌ جي مٽيءَ جي ذري ذري، سنڌ جي ڪيئن به اڃا جي پکڙيل خوشو ۽ سنڌ جي نڌڪي انسان جي هر دڪ درد سان نينهن لڳايو هو ۽ اهي ماڻهو اڄ کيس ڏسڻ لاءِ ايل هاءِ آف سندس بستري جي ويجهو ويس مرڪنڊر مهاندي تي بيهوشي طاري هئي، اڪيون بند هيون. مون سمجهيو، هو اڄ اسان کان، اسان جي سستي ۽ آرس سبب ناراض آهي. ڪجهه وقت پيهڻ کان پوءِ نڪري آيس.

مون کي ڪم سبب ڪوٺ وڃڻو پيو. ٿڌي مهيني کان پوءِ موٽي آيس ته ڪنهن دوست ٻڌايو ته علي احمد ڏوگر گذاري ويو....!

مون کان رڙ نڪري ويئي. هو هليو ويو....! سنڌ ۽ سنڌ جي عام ماڻهو کي هنن حالتن ۾ ڇڏي، هو

صرف بهج چٽي، فصل لهڻ جي انتظار کان سواءِ هليو ويو. رڳو سڀني ڏسي، ان جي ساڀيا جي چنتا ڪرڻ کان سواءِ هليو ويو.

ها هو هليو ويو. ايترو پري جو اتي نه اٻڌو جي رسائي آهي ۽ نه خيال، تصور ۽ ذهن جي پرواز. هو اهڙي ماڳ هليو ويو جتي جو نه ڪنهن نشان ڏٺو آهي ۽ نه ئي ڪو سنيو اچي سگهي ٿو. هو هليو ويو ظلم ۽ جبر، ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ واري ماحول کان رسي، هو هليو ويو مائٽن ۽ دوستن کي ڇڏي. اڄ اسان هن کي ڏسي سگهون ٿا، پر هڪ پردي جي پٺيان ۽ جيستائين اهو پردو نه هٽيو آهي تيسين هڪٻئي سان ڳالهائي نه ٿا سگهون. اڄ آءٌ سوچيان پيو ته آخري ڀيرو جڏهن هن مون ڏانهن ڏٺو ئي ڪونه هو ته، ڪهڙي خبر ته هو هميشه لاءِ منهن مٽي رهيو آهي.

اڄ هو خيرپور جي هڪ ٽڪريءَ تي اسان جي احساسن کان بي-نياز سٽو پيو آهي، پر کيس ڪهڙي خبر ته ڪيتريون دليون آهن، جن تي سندس ياد جا نه ڇٽندڙ زخمو آهن.

مينديءَ رتيا هٽڙا، ڪجڙل پٺا نين،
سڀني وڏا ويڻ، ويندڙ ويندا ئي رهيا.

پير حسام الدين راشدي

گهڻو ڪري سال ۱۹۷۳ع هو، جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ڪراچي بزانس پاراڻ ٿيا-افيڪل هال ڪراچي ۾، محترم جي-ايم- سيد جي سالگره جو جشن ملهائڻو پئي ويو. انهيءَ جلبي جي صدارت محترم پير حسام الدين راشدي ڪري رهيو هو.

منهنجي تشريز هلندي، مون ڏٺو ته پير صاحب انتهائي ڌيان ۽ توجه سان منهنجي ڏنطن جي ادائگي ۽ جملن جي جوڙجڪ ۽ ڳالهائڻ جي انداز کي ڏسي ۽ ٻڌي رهيو آهي. سندس انهيءَ دلچسپيءَ مون تي هڪ قسم جو علمي رعب طاري ڪري ڇڏيو ۽ مون تقرير جي پڇاڙيءَ ڏانهن موٽي ڪاٺيندي چيو ”آءٌ محسوس ٿو ڪريان ته هن اسٽيج تي علم جو بهار ۽ تاريخ جو گهمندڙ ڦرندڙ ڪتب خانو موجود آهي. ان جي موجودگيءَ ۾ منهنجي زبان ڳالهائڻ جي طاقت وڃائيندي ٿي وڃي. منهنجو ذهن پنهنجيءَ بيوسيءَ جو اظهار پيو ڪري“ ان چوڻ تي مون ڏٺو ته پير صاحب جي چاهري تي ناگواريءَ جي ريمڪائن جا پاڇا پوڻ لڳا آهن. آءٌ سمجهي ويس ته پير صاحب کي سندس واکاڻ وارا جملو نه وڻيا آهن، پوءِ به مون کي تقرير ختم ڪرڻي پئي هئي، سو

آخر ۾ مون چيو: ”ذوالفقار علي ڀٽو جنهن قومي تصور تي عمل ڪري رهيو آهي، ان جو بنياد اقبال جي شاعري آهي، جنهن جي پڙهڻ سان مون کي حقي جي ڌڻ ايندي آهي.“ هيءُ ايم. سيد پنهنجي قومي تصور جو بنياد دولهه دريا خان جي شهادت جي رت وڙڻ مان کنيو آهي، جنهن جي خوشبوءِ اڳيان مهتاجن منڊيءَ جي هڪڪار ڪاٺي حيثيت نه ٿي رکي. هيءُ ايم. سيد تي ٻيهر اڇلائڻ وارن کي داد رکڻ گهرجي ته، ان جا ڏڪرا مڪتي پاڪستان جي نشي تي نه ڪرن.

منهنجي تقرير جي انهيءَ پيرا تي سمورو هال تازين سان گونجی اٿو. مون ڏٺو پير صاحب والهانءَ بيخوديءَ مان ڪوسيءَ تان ڌري گهٽ اڀو ٿي، تازيون وڄائي رهيو آهي. انهيءَ پيرا ۾ دولهه دريا خان جي شهادت جو ذڪر هو ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ دولهه دريا خان کان وڌيڪ ٻي ڪابه شخصيت پير صاحب لاءِ اتساهه ڏياريندڙ نه هئي. سنڌ جي انهيءَ عظيم محب وطن شهيد جو ذهن به پير صاحب جي مجلس ۾ ڏڪر چڙندو هو، ته متعي وجد جي ڪينيت ڇانئجي ويندي هئي ۽ چوندو هو ته: ”آءُ جڏهن به دريا خان جي قبر تي ويندو آهيان ته سندس باري ۾ سوچيندو آهيان ته فارسيءَ جو هي شعر ازخود منهنجي ذهن ۾ اڀري ايندو آهي.“

بگريزد از صف ماهر که غوغا نصبت
کسے که کشته نہ شد از قیامت ما نیست

(ياڙيو اسان جي صفن مان ڀڄي وڃي ۽ جيڪو
مر اڏي ۽ ٽي رکڻ لاء تيار نه آهي سو اسان جي ڪٽنب
مان نه آهي.)

اهو بهريون بيرو هو جو شعوري حالت ۾ مون
سمت جي هن لاکيڻي فرزند کي تقرير ڪندي ڏٺو ۽
ٻڌو. تقرير ڇا هئي، فطرت جي مختلف مظهرن جي ميلاپ
جو جلوو هئي. ڪٿي لفظ ٻڌندڙن جي ذهن ۾ ائين
پسار ڪري رهيا هئا، جيئن ٽٽي جي هڪا ڪڪرواري،
ڪينجهر ڪڪناري پيا جي اوسڙي ۾ پسار ڪندي
هجي. ڪٿي، پهاڙن جوڌ، پاڙون اوڏيندڙ زلڙي جي گونج
۽ گرج هئي. ڪٿي، دشمن تي ڪٽاريءَ جو وار هو،
ڪٿي، سنڌوءَ جي، ساوڻ ۾ موج هئي. ڪٿي، ڪينجهر
تي نوريءَ جي همدوري وانگر لوڏا کائيندڙ پيڙيءَ جي
دل ڪشي هئي، ته ڪٿي، ائين پئي لڳو جو ائينس
جي چوڪ تي سقراط سچ جو جهنڊو کنيو ٻڌو آهي
۽ بت پرست يونانين کي سچ، مطابق، ڪو سبق پڙهائي
رهيو آهي. آءُ تقرير جي بحر ۾ غرق هجڻ جي باوجود
ان جر هر لفظ، هر نقطو ۽ هر جملو ذهن جي ڦرهيءَ
تي اڪاريندو ٿي ويس. پوءِ مون اها تقرير يادگيريءَ
جي مدد سان پوري لکي ڇپائي ڇڏي. آءُ سمجهان ٿو
اهو بهريون بيرو هو جو سندس ان لکيل تقرير جو

پورو متن ڪٿي شايع ٿيو هجي. پاڻ ڇپيل تقرير پڙهي
 ڏاڍو خوش ٿيو ۽ جڏهن سندس ٻي تقرير، جيڪا ٻان
 لڪڻ جي ڪٿي هئائين، ان جي ڇپجڻ جو مهراڻ رسالي
 وارن ذڪر ڪريو. تڏهن هڪدم ڄاڻاين ته، نياز سان
 ملي اها تقرير حاصل ڪريو ڇو ته کيس خبر هئي ته
 مون اها تقرير لکي ڇڏي آهي ۽ آءٌ نيار همايون ۽
 کان سواءِ ڪنهن کي ڪونه ڏيندس. اڳتي هلي اها
 تقرير مهراڻ رسالي ۾ ڇپي ۽ اڄڪلهه گهڻو ڪري
 سڀني سنڌي رسالن ۽ اخبارن ۾ ”ڪتاب“ جي موضوع
 تي ڪيل پير صاحب جي اها تقرير ڇپجي ٿي پيشي.
 اها حقيقت ۾ سمجهي لکيل ۽ نياز همايون ۽ جي ايڊيوڪيٽ
 آهي. مهراڻ جي اسسٽنٽ ايڊيٽر اهو غلط لکيو آهي ته
 اها تقرير ٽپ ڪئي وئي هئي ۽ ڪيسٽ ٽان اٿارڊل
 آهي. پر پهرين تقرير جيڪا مون لکي ۽ ڇپرائي هئي
 سا هڪ ڀيرو جي. ايم. سيد جي باري ۾ آزاد قاضي ۽
 جي ترتيب ڏنل ڪتاب ”لامون تنهن وٽ سنڌيون“ ۾
 ڇپي هئي. آءٌ چاهيان ٿو ته پير صاحب تي پنهنجا تاثر
 لکڻدي اها تقرير به هتي ڏيئي ڇڏين، ڇو ته اها تقرير
 ئي مٿي جنهن جي ڇپائيءَ کان پوءِ پير صاحب سمجهي
 باري ۾ ڪارا ۽ قاتل ڪئي، جنهنجو اظهار پاڻ هر
 موقعي تي ڪندو رهندو هو.

”آءٌ هن مجلس ۾ شرڪ ڪي نهابت خوش ٿيو
 آهيان. هي مجلس اوهان پنهنجي حقيقي ليڊر ۽ صحيح

رھيا جي ڄمڻ جي ڏينھن جي سلسلي ۾ ملھائي رھيا آھيو. جي- ايم سيد ھاڻي ھڪ شخص نہ رھيو آھي، پر ھو ھڪ تحريڪ بنجي چڪو آھي. کيس سنڌ جي وجود کان الڳ ڪري نہ ٿو سگھجي ۽ نہ وري سنڌ کي سيد کان جدا سمجھي سگھجي ٿو. جي- ايم- سيد پنھنجون وفاداريون، قربانيون ۽ ڪوششون سنڌ سان وابستہ ڪري هميشہ لاءِ پاڻ کي ايمر بنائي ڇڏيو آھي. اھي قومون خوش قسمتون آھن جن کي جي- ايم- سيد جھڙا ليڊر ملن ٿا. منھنجي خيال ۾ ھن وقت ھن ننڍي ڪنڊ ۾ بہ ماڻھو اھڙا آھن جيڪي پنھنجن اصولن، ڪردارن ۽ اخلاق جي ڪري مثالي حيثيت رکڻ ٿا. اھي آھن جي- ايم- سيد ۽ عبدالغفار خان، پر بدقسمتيءَ سان اسان جي ماڻڪ ۾ ھر سچي ۽ مخلص ماڻھوءَ کي الزامن ۽ فتوائن جو نشانو بڻايو ويو آھي. انھن الزامن ۽ فتوابازين جو نتيجو آھي جو بچيل ملڪ بہ جان ڪنيءَ جي عالم ۾ آھي. ملڪ جو آئيندو ڇا ٿيندو، تنھنجي خبر سياستدانن کي، باقي حالت نہايت ئي ڏکوئيندڙ آھي. سنڌي زبان کي ڪا بہ ٻولي ختم ڪري نہ ٿي سگھي ڇو تہ ھن زبان جون ٻارون ٿرتي ۽ ۾ ڪتل آھن. سنڌي زبان کي عربي بہ ختم ڪري نہ سگھي. توڙي جو قرآن جي زبان ھئي سنڌي اڄ بہ موجود آھي ۽ عربي صرف نوڌائون جي مدرسي ۾ وڃي رھي آھي. سنڌ تي فارسيءَ اٺ سؤ ورھير اڄ ڪيو، پر اھا سنڌيءَ جي جاء نہ والاري سگھي.

۽ پاڪستان جنهن ۾ آئين هميشه ٿيندا رهندا آهن، اتي سنڌي زبان جي بل تي مڙهيل آرڊيننس ڪيترو حياءُ ڪندو. سنڌيءَ ۾ لطيف، سچل ۽ روحل فقير جو فڪر آهي. انهيءَ فڪر جا مڃيندڙ ڪافر نه ٿا ٿي سگهن. جيڪڏهن اهي ولي الله به مسلمان نه هئا، ته پوءِ اهڙي ڪفر تي اسان فخر محسوس ڪنداسين. خدا حافظ.“

...

....

....

پير صاحب کي سنڌ جي نوجوانن ۾ وڏيون اميدون هيون ۽ سندس خواهش هوندي هئي ته سنڌ جا نوجوان پير صاحب کي سنڌ جي نوجوانن ۾ وڏيون اميدون هيون ۽ سندس خواهش هوندي هئي ته سنڌ جا نوجوان نه رڳو سياسي ميدان ۾ اڳتي وڌي با اصول ۽ بهادريءَ واري سياست ذريعي سنڌ جي حقن جي حفاظت ڪن، پر ادب ۽ تاريخ جي ميدان ۾ به اعتماد ۽ کليل ذهن سان سنڌ جي سموري سرمائي کي نون فڪري رجحانن ۽ تحقيقي مواد سان وڌيڪ مڳهارو، سرمائي وارو ۽ مالا مال ڪن. انهيءَ سلسلي ۾ هن کي جنهن به نوجوان ۾ ڪا علمي چٽنگ ۽ تاريخي ذوق جي پروڙ پوندي هئي ته دل کولي ان کي هٿائيندو هو ۽ ان کي داد ڏيڻ ۾ پنهنجي علمي مرتبي جي ڪري ڪابه حد مقرر نه ڪندو هو. پنهنجي پنهنجي باري ۾ سندس راءِ هميشه واکاڻ ۽ حوصله افزائي واري رهي. انهيءَ سلسلي ۾ به ٿي واقعا پيش ڪجن ٿا.

سيتارجن ۾ ”پنٿي-ڏينهن“ جي سلسلي ۾ ڪيل
 منهنجي تقرير ”پيغام“ رسالي ۾ ڇپي، اهو رسالو
 پير صاحب وٺي پڙهيو، (ياد رهي پير صاحب ”پيغام“
 جو مستقل پڙهندڙ هو ۽ سدائين پٽن سان وٺي پڙهندو
 ه.) ۽ منهنجي تقرير جي باري ۾ نياز همايونيءَ کي
 هڪ شاندار خط لکيائين، جنهن ۾ ان تقرير جي واکاڻ
 ڪندي هي تائڙ ڏنائين: ”ان سان منهنجو ايمان نه صرف
 تازو ٿيو، پر پاڻ وڌيو. خدا جو شڪر آهي جو پاڻ وٽ
 اهڙا لعل ٿين ٿا.“

منهنجو ڪتاب ”سر ۾ سانجهي ۽ وڊر“ ڇپيو، جنهن
 ۾ پير صاحب تي تنقيد ٿيل هئي. انهيءَ تنقيد جو حوالو
 ڏيئي حامد علي خانائي ۽ ڪن ٻين پير صاحب کي خط
 لکيا ته هڪڙي ڪيڻ جهڙي ماڻهو اوهان تي تنقيد
 ڪئي آهي. پير صاحب تي نه معلوم انهن خطن جو
 ڪهڙو اثر پيو، پر انهن خطن کان پوءِ موري جا دوست
 راشد سوراڻي ۽ مولابخش پرڙو، پير صاحب سان ملڻ ويا.
 ڪجههري هليدي خانائي ۽ ٻين جي خطن جو ذڪر
 نڪتو. انهيءَ سلسلي ۾ پير صاحب چيو ”عبدالواحد کي
 حق آهي مون تي تنقيد ڪرڻ جو. مون کي خوشي
 آهي ته تاريخ جي سلسلي ۾ نوجوانن اندر تنقيدي شعور
 پيدا ٿيو آهي. عبدالواحد اهڙو ليکڪ آهي جيڪو
 ڪورا کائي جيل جي ڪوٺيءَ ۾ ويهي سنڌ جي تاريخ
 تي لکي ٿو. اسان مست ماڻهو آهيون جيڪي لکڻ

کان سواه ڪجهه نه ٿا ڪري سگهون. عبدالواحد جي قلم ۾ جيڪا طاقت ۽ سچائي آهي، سا وري ڪنهن نوحوان ۾ هوندي. منهنجو وس پڇي ته جيڪر کيس زندگي ۽ جنون سمورين سهولتون ڏيئي، ايترڪمڊيشن ڪري ۾ ويهاري کائڻس رڳو لکڻ جو ڪم وٺان. اوهان مهرباني ڪري عبدالواحد جو جيڪو به نئون ڪتاب ڇهجي سو مون کي پهچائيندا ڪريو.

۱۹۷۶ع ۾ آءٌ جيل ۾ هوس ته منهنجو ڪتاب ”صدين جون صدائون“ ڇپيو. پير صاحب ان وقت اسپتال ۾ داخل هو، اتي کيس اهو ڪتاب مليو. هڪ ڏينهن آءٌ سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ حاضريءَ تي ويس، جتي پير صاحب جو هڪ عزيز اچي مون سان مليو. چيئون: ”پير صاحب بيماريءَ جي بستري تان سلام موڪليا آهن ۽ چيو اس هن دور جي سنڌ کي اهڙي قلم ۽ ايمان جي ضرورت آهي. خدا توکي هر امتحان ۾ ڪامياب ڪري. هٿ مان قلم مٽان ڇڏين. جيل جو وقت سڃاڻو ڪر ۽ مسلسل لکندو ره.“

مون کي محمد ابراهيم جويي ٻڌايو ته تنهنجي هر لکڻيءَ جي جيڪا تعريف پير صاحب ڪندو هو، سا حيرت جهڙي ڳالهه آهي. تنهنجي قلم پير صاحب کي بيحد متاثر ڪيو هو. واقعي تنهنجي علم ۾ طاقت آهي: اهڙن ئي خيالن جو اظهار، حسين شاه راشدي پڻ ڪيو. اها سڀ تعريف ڀرپڻ ڪندو هو. روبرو ڪڏهن

به اهڙي تعريف نه ڪيائين، اٿلو نصيحتون ڪندو هو
 ته، ”لڳاتار لکڻ ۽ پڙهڻ جي عمل کي جاري رکندو
 اچ. ڪڏهن به احساس ڪمريءَ ۾ مثلاً منان ٿين،
 ته مون بت ڪا ڊگري ناهي، جڏهن به ڊگري نه هجڻ
 جو احساس سنڌيءَ اڄوالت ڪلام ۽ مون ڏي ڏسجانءِ“
 هڪ ٻري کانئس ايترو وڌيڪ پڇيو ويو ته: جيڪڏهن
 توهان ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ پڙهو ها ته؟
 جواب ڏنائين ته: ”سگا جو ميمبر هجڻ هاءِ“ اهو
 جواب سگا تي طنز ۽ ٽوڪ سان ڀريل آهي ان ڪري
 جو پير صاحب جا خيال سگا جي باري ۾ ڪڏهن به
 چڱائي يا تعريف وارا نه رهيا. سگا جيئن ته گهڻو ڪري
 سنڌي ڪامورن جي جماعت هئي ۽ پير صاحب جو
 خيال هو ته سنڌي سماج کي پنهنجي پيل رکڻ ۽ سڌ کي
 تهاڪ ڪرڻ وارا عصر، وڏيري، پير ۽ سنڌي ڪاموري
 تي مشتمل آهن. جنهن سنڌي ڪاموري، سنڌي عوام
 کي ڏيڍ سو سال تائين ڌارين جو ڏال ٿي چٽيو، چمپانيو
 ۽ ماريو ڦريو آهي، سو اڄ وقتي ڦي ڦرڻ سان گڏ
 سانڍي وانگر رنگ مٽائي قوم جي خاتم جي روپ ۾
 ڦرڻ لٿ ۾ مصروف آهي. سنڌي ڪاموري جنهن ماحول
 ۾ جنهن پس منظر ۾ تربيت ورتي آهي، سو ماحول ۽
 پس منظر ٿي قوم دشمني ۽ عوام پيڙاري وارو هو. ان
 ۾ ڪنهن اهڙي تبديليءَ جي گنجائش ئي نه آهي جيڪا
 تبديلي قومي مفاد وٽان هجي.

۱۹۷۸ع ۾ حيدرآباد جي يونيورسٽي ۾ ”لطيف ڏينهن“
 هو. ان جلسي جي صدارت مون ڪئي ۽ پير صاحب
 خاص مهمان هو. انهيءَ موقعي تي ڊاڪٽر سليماني شيخ
 ٻڌايو ته، ۳۱ دسمبر جو سڪا طرفان اديبن جو قافلو
 پٽائيءَ جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهيندو، ۽ ڊاڪٽر
 صاحب وڌيڪ پٽائيءَ کي خراج تحسین پيش ڪندي
 چيو ته: ”پٽائي اڄ جي دور ۾ سنڌي قوم جي هٿ
 ۾ ايندو به آهي، سنڌي قوم جي نجات جو واحد ذريعو
 ۽ وسيلو پٽائي آهي.“

پير صاحب کي اصولي طور مون کان اڳ ۾ تقرير
 ڪرائي هئي، ڇو ته آءٌ مجلس جو صدر هوس. پر پير
 صاحب مون کي چيو ته ”تون اڳ ۾ تقرير ڪر ۽
 مختصر. ڇو ته مون کي اڄ تمام تفصيل سان ڪهڻن
 مسئلن تي ڳالهائڻ جي ضرورت آهي.“ مون کي ڀلا
 ڪهڙو اعتراض ٿي سگهيو ٿي؟ اها پاڻ منهنجي خوش قسمتي
 هئي جو، آءٌ ڪافي وقت کان پوءِ سندس علم مان
 فيض پرايان. انهيءَ وچ ۾ ڪنهن شاگرد تقرير ڪندي
 مون کي چوڻن دنيا جو مفڪر چيو ته، پير صاحب
 هڪدم مون کي چيو ته: ”پاپ وارن پني کي
 ٽين دنيا جو مفڪر سڏي ڦاسيءَ جي ڪوٺڙيءَ تائين
 پهچايو ۽ جيئي سنڌ وارا توکي چوڻين دنيا جو مفڪر
 سڏي توب ساز اڏارائڻ نا چاهين. مهرباني ڪري چوڪرن
 کي اهڙي نيري بازيءَ کان منع ڪري ڇڏ.“ سندس

چوڻ موجب مون پنهنجي تقرير ۾ جيڪا پير صاحب
جي چوڻ مطابق رڳو پنج منتن تي مشتمل هئي،
چوٿين دنيا جي مفڪر واري لقب تي پنهنجي شرمندگي
۽ بيواريءَ جو اظهار ڪندي پٽائي تي ڳالهائيندي چيو،
لطيف هڪ هنڌ چيو آهي مارئيءَ جي باري ۾:

پکي ۾ پندشيءَ جن ڏٺي وارا ڪاڇ

جهڙي صورت سج، تهڙي مورث مارئيءَ

وري به جاءِ ٿي مارئيءَ جي واتان چواڻي ٿو پيو.

سونهن وڃاير سورا، ميرو سونهن ٿيوم

وڃڻ ت ت پيوم، جت هلڻ ناهي حصن ريءَ.

ڪهڙو سبب آهي جو پهرئين ته مارئيءَ جو هال

وڃ جي وراڪن جهڙو آهي ۽ مورث سج جي صورت

جهڙي اٿس ۽ وري مقام ۽ مڪان جي تبديليءَ سان

سندس اها سونهن وڃائجي ٿي وڃي ۽ سونهن ميرو ٿي

پويس ٿو. اهو ان ڪري جو پکي ۾ مارئي آزاد آهي

۽ آزاديءَ کان وڌيڪ ڪاٺي سونهن ناهي. ۽ هڪو

۾ اهاڻي ساڳي صورت غلام آهي ۽ غلاميءَ کان وڌيڪ

ڪاٺي ڪو جهڻي ناهي. جهڙيءَ ريت غلامي قوم جي

ڪردار ۽ تخليقي صلاحيت لاه ڪوڙه جو داغ آهي،

اهڙيءَ ريت غلامي فرد جي جسماني ۽ روحاني زندگيءَ

لاه ڪوڙه جو داغ آهي. منهنجي انهيءَ ذڪر آفريڻيءَ

تي پير صاحب دل کولي داد ڏنو.

پوءِ مائڪ تي اچي پنهنجي پروفار ۽ عالمانہ انداز ۽ آواز ۾ اچي ڳالهائڻ شروع ڪيائين.

”دوستو! هي بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، جو لطيف جو شارح ۽ وارث سنڌي ڪامورو بنجي ويو آهي، جيڪو اڄ سنڌي ماڻهن کي هر قسم جي هلچل ۽ جدوجهد کان روڪي چوي ٿو ۽ پيو ته سگا جا ميمبر بنجي لطيف تي پڙ چاڙهيو، ڇو ته لطيف ائڻر بر آهي ۽ ان جي مزار تي طواف ڪرڻ مان سڀ مسئلا حل ٿي ويندا. اها سنڌي ڪامورن جي نئين چالاڪي آهي جيڪو پٽائيءَ کي روحتي پير جي درجي جي برابر سياسي پير واري حيثيت ڏيئي ان جو مجاور بنجن ٿو چاهي. واقعي لطيف ۾ اهي سڀ خوبيون ۽ خاصيتون آهن، جيڪي هڪ عظيم انسان ۽ لافاني فنڪار ۾ هئڻ گهرجن، پر هو اٽل استائن ناهي ۽ نه ئي هو، هو چي، يا چي گويرا آهي. پنهنجي قوم جي نجات لاءِ اوهان کي جديد ضرورتن مطابق انتظام ڪرڻا پوندا ۽ نئين زماني مطابق کوجنا ۽ تحقيق ڪري نوان گيس ۽ گهٽر گهولڻا پوندا، اهڙي ڪم جو بار سنڌ جي نوجوانن کي کڻڻ گهرجي. سنڌي ڪامورو سگا جو ميمبر ٿي سگهي ٿو، پر قومن جي قسمت بدلائڻ وارو عظيم ڪم هو پنهنجي نالائقي ۽ مفاد پرستيءَ جي ڪري ڪڏهن به ڪري نه ٿو سگهي.“

ان طريقي مان هو ڏيڍ ڪلاڪ تائين سنڌي ڪاموري

جي لاڳ لاهيندو رهيو ۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن جي زوال پذير حالت تي عالمان انداز ۾ ڳالهائيندو رهيو. پير صاحب ۾ وڏي خوبِي ۽ خاصيت هئي بي ڀڄائي ۽ بهادري. واري هوٽيسنگ جي پٽ کي به سچ ۽ حق جو حڪمون چوندي ڪين ڪسندو هو ۽ انهيءَ معاملي ۾ هو باري دوستي يا حڪومت جي ڏاڍ ۽ ڏمر کان قطعي هراسان نه ٿيندو هو. حقيقت هي آهي ته اسٽيج تي اچڻ کان پوءِ هو، برسرِ اقتدار گروهه کي جيڪي ست مڙبون ٻڌائيندو هو تن کي ٻڌي عال ۾ ويٺل ماڻهو هراسجي ويندا هئا، پير صاحب کي ڪابه پرواهه نه هوندي هئي. سندس تقرير دوران جيڪڏهن غلام مصطفيٰ شاهه، غلام علي الانا، غلام مصطفيٰ قاسمي ويٺل هوندا هئا ته کين مخاطب ڪري ضرور متن تنقيد ڪندو هو. آڻ جيل ۾ هوس ته هڪ دوست ملاقات تي ٻڌايو ته ڪالهه پير صاحب ته حد ڪري ڇڏي. منهنجي پڇڻ تي هن روڻداد هن ريت ٻڌائي.

ڪالهه هڪ فنڪشن ۾ کيس اجرڪ پيش ڪئي ويئي ته، ڪاوڙجي اجرڪ وٺڻ کان انڪار ڪندي چوڻ لڳو ته ”اجرڪ اسان جي صدين جي هنرمندي ۽ ذوق حسن جو شاهڪار آهي. ان کي اسان پن متضاد موقعن تي استعمال ڪندا آهيون. شاديءَ وقت گهوٽ کي اوڍائيندا آهيون ۽ وري ميت تي اوچاڙي طور ڀاريون آهيون. پر هن دور ۾ جڏهن اها... ۽... جهڙن حراسن

۽ غاصبن کي سوکڙي ۽ عزت افزائيءَ طور ڏن جو رواج وڌو ويو آهي، ته مون وٽ ان جي اهميت ختم ٿي ويئي آهي. هاڻي اها قاسمي جهڙن مجاورن کي ڏيئي ڇڏيو، ڇو ته ميٽن جي ڪپڙن جا اهي حقدار آهن.” دوست ٻڌايو ته جن ٻن حاڪمن جا نالا وٺي پير صاحب کين لقب ڏنا، تن جو نالو وٺڻ کان اڳ ۾ سنڌ جا وڏيرا ۽ دستار بند اديب مشڪ ۽ گلاب سان وات ڌوڻيندا آهن. هاڻي سنڌ جي علمي حلقن ۾ چؤٻول آهي ته ”پير صاحب اسان کي ٻوهي ۾ وجهي ڇڏيندو.“ مون دوست کي چيو: ”سنڌ جو علمي ۽ ادبي حلقو بهادري ۽ بي خوفيءَ کان سنڌ تي ڇڪو آهي، جيڪو خواه مخواهه ڊڄندو وڌندو آهي. بزدل دانشور ۽ اديب هميشه قومن لاءِ ڪارنهن جو داغ ثابت ٿيندا آهن. باقي پير صاحب ته هر دور ۾ درباري اديب ۽ دانشور جي خلاف رهيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هن اسير خسرو جي هيڏي فني عظمت جي باوجود ان کي تيرهن بادشاهن جو درباري ثابت ڪري کيس عوام دشمن ماڻهن جي ٽوليءَ ۾ شمار ڪري مذمت ڪئي ۽ پوري اردو پريس جي تنقيد ۽ گلا جي ڪابه پرواهه نه ڪيائين. حقيقت ۾ پير صاحب جهڙا دانشور، ٿي وڃن جي فڪري ۽ اخلاقي زندگيءَ لاءِ نور جا منارا هوندا آهن.

”تاريخ صرف بادشاهن ۽ جنگين جي سرگذشت ناهي پر اها ڪائنات ۾ انساني قافلي جي سفر جو داستان

آهي. اها آکاڻي آهي، محنت ڪش انسانن جي اسڪن جي، موسيقارن جي ڏنن جي، فلسفين جي فڪري ڪاوشن جي، شاعرن جي خيالن جي بلند پروازن جي، رازن، مصورن، سنگتراشن، لوهرن، واڏن، ڪپرن، ڀرت پريندڙن عثن جي تخليقي صلاحيتن جي ۽ انجنيئرن جي هنرمندن جي. جڏهن ڪوبه فاتح ۽ لٽيرو ڪنهن ملڪ تي تهاڻي ۽ برباديءَ جو طوفان ٻنجي اچي ڪڙڪندو آهي ته، ان وقت رڳو سياستدان يا بادشاهي گهراڻو تهاڻ نه ٿيندو آهي، پر سمورن هنرمندن ۽ فنڪارن جون سموريون صلاحيتون ۽ تخليقون تهاڻ تي وينديون آهن ۽ هنر ۽ فن جي نيسارن جي سامهون بند ٻڌجي ويندا آهن. ان وقت ڪنهن مؤرخ کان اها اميد رکڻ ته اهو مردي يا پتر جي چپ وانگر غير جانبدار ٿي ويهندو سا گالھو، رڳو غاصب ۽ ڦورو قوتن جي مفاد جي حفاظت يا ظلم کان چشم پوشيءَ جي برابر ٿيندي.

انهيءَ جلال ۽ تاريخ جهڙي انتهائي گهٽ علم سان لاڳاپي جي باوجود هو انتهائي زنده دل ڀوڳڻي ۽ فطرت سان بي انتها پيار ڪندڙ هو.

هڪ ڀيري پير صاحب بيمار هو ته حيدرآباد جي دوستن ڏانهن نياپو موڪليائين، ”فقير عبدالغفور جو راڳ ٻڌڻ چاهيان ٿو. اهڙو ڪو اهتمام ڪرڻو جنهن ۾ عبدالغفور کان سواءِ ڪوبه فنڪار نه هجي، جيئن آڻا

عبدالغفور جي آواز ۾ سچل ۽ پٽائيءَ جو راڳ ٻڌي
ذهن جي سموري اڃ اجهائڻ ٿو چاهيان.

پاڻ هڪ ڀيرو هڪ واقعو ٻڌايائين ته ”مون، ايران
۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري ملڻ واري موقعي تي تقرير
ڪئي، جنهن ۾ مونکي چوڻو هو ته، اڄ جو انسان
فضيلن ۾ گهٽي ٿو، انهيءَ مفهوم لاءِ مون فارسيءَ جو
هي جملو استعمال ڪيو ”امروز انسان به خلا مبرود“
منهنجي ايتري چوڻ تي محفل ۾ تھڪڙو مچي ويو.
آءٌ حيران آ، هي هيڏا وڏا دانشور ڪن چو ٿا، آخر
مونکي خبر پئي ته جديد فارسيءَ ۾ ”خلا“ ڪاڪوسخاني
کي چوندا آهن، پر ته آءٌ پاڻ منهنجي فارسيءَ تي
ڏاڍو ڪليس.“

منهنجي دوست عطا محمد ڀنڀري روايت ڪئي آهي
ته: مونکي ڪسرت قوت باهه جي شڪايت هئي، آءٌ
پير صاحب وٽ ويس ته ڪنهن سٺي ڊاڪٽر ڏانهن خط
ڪر، ڏيو، جيئن آءٌ منهنجي جسم ۾ ٻرندڙ مڇ جو
علاج ڪرائي سگهان. پير صاحب منهنجي هڪ ڊاڪٽر
ڏانهن هن ريت خط لکيو:

”محترم ڊاڪٽر صاحب! هي منهنجو دوست اوهان
ڏانهن اچي ٿو ڪيس هڪ اهڙي بيماري آهي جو
جيڪڏهن انجو شش شش ۽ مٺڪي ٻيا توکي ملي
وڃي ته پاڻ جڪر قدرت جا ڪروڙين شڪر ڪريون
انهيءَ قسم جا بيشمار لطيفا ۽ ٽوڪا ٻڌائي ڏاڻ

به ڪلندو هو ته، يارن دوستن ۽ مداحن کي به ڪلائيندو
رهندو هو.

افسوس جو هاڻي نه اهو مجنون رهيو، نه اهو صحراء
چون ٿا ته دنيا جا عظيم مجاهد ۽ انقلابي جڏهن
حياتي ۽ جي لال ڪمور کان، ڪاوڙجي موت جي
ڪاري ديو سان پکين پوڻ وارا هوندا آهن. تڏهن سندن
دل جي آخري ترڪين تي پنهنجي ترقي ۽ عوام جي
آزادي ۽ انقلاب جو ساز وچندو آهي. ساڳئي ريت
پير صاحب جي دل جي آخري ٽڙڪڻ تي سنڌ ۽ تاريخ
جي ٻن لفظن جي موسيقي وڳي ۽ بس.

دش ڪيس اح ڪو وڃي ٻڌائي ته سنڌ جو عوام
دريا خان جي روايت جو امين پنهنجي آيو آهي ۽ نئين
سنڌ جي تاريخ، پنهنجي رت سان لکي رهيو آهي.

اسان جي اداري جا ڪتاب

۱- مڪڙيون ماڪ ڦڙا	مير محمد پيرزادو ۱۲-۰۰
۲- مٽي هاڻا ماڻهو	عبدالواحد آريسر (پيوڇاڻو)
۳- سامراج ۽ ان جا روپ	جانب
۴- ماڻهو ميگهه ملهار	عبدالواحد آريسر ۱۵-۰۰
۵- قومن جو حق خوداراديت	لنن (ختم ٿيل)
۶- مارڪسي فلسفو	اسٽالن
۷- مارڪس - اينجلز جي	جانب
۸- حياتي ۽ تعليم	
۹- انقلابن جي تاريخ	ابراهيم راه/امان شيخ
۱۰- تاريخ مون کي	فيبرل ڪاسٽرو/انور (پيوڇاڻو)
۱۱- بي ڏوهي قرار ڏيندي	جانب
۱۲- جيڪي ڏٺو هو مون	ڪمرت ٻاٻائي
۱۳- عظيم انقلابي عورتون	تاج جوڻو
۱۴- ميگهولر ازم	سبطيه حسن (ختم ٿيل)
۱۵- قاضي جي ڇانوڻي	جولس فوڪس ۲۵-۰۰
۱۶- پاڪستان ۾ قومي سوال	امداد ڇانڊيو ۲۵-۰۰

۱۵- فلسفي جو ابتدائي

جارج پوليزر/ ۴۰-۰۰

ڪورس

ابراهيم جوڻو

۱۶- ترقي جو فخر

۱۲-۰۰ لعل وارث

سرمائيدار اڻو رستو

۱۷- ماڻھو

۳۵-۰۰ منڪس گورڪي

/ عثمان ڏيپلائي

۱۸- سوشلزم ماضي حال

۱۰-۰۰ جان موم

مستقبل

/ امداد چانڊيو

۱۹- ڪميونسٽ پڌرنامون

سنڌيڪار/ رشيدپٽي (ختم ٿيل)

۲۰- سوويت جمهوريت

۱۵-۰۰ چرننگو

اصول ۽ عمل

۲۱- انقلاب جو فلسفو

۱۵-۰۰ جمال ناصر/ سرمد احمد

۲۲- سي ليزي پانڊ

۱۵-۰۰ عثمان ڏيپلائي

۲۳- قومپرستي، نظريو ۽ آگاهت

۱۲-۰۰

پاليسي

۲۴- سنڌ جي شاگرد جدوجهد ۾ سافي

(ختم ٿيل)

۲۵- ابتدائي سياسي علوم

۱۴-۰۰ جواهر لال نهرو

۲۶- هٿاڪاڻڪ جا عظيم

۲۲-۰۰ سنڌيڪار: سرواڻ

انقلابي

۲۷- جي گوپرا جي ڊائري

۴۴-۰۰ سنڌيڪار:

يوسف سنڌي

۲۸- مظلوم قومن جو

۲۵-۰۰ ڄام سافي

مستقبل

۲۹- پيغام لطيف

۴۵-۰۰ ج. ايم سيد

جنهن وقت ڪو ڌارڀون،
 ڪو ڦورو، ڪو رهڙو، ڪو
 ڌاڙيل ۽ لٿرو، ڏيس جي
 سونهن لٿل جي ڪوشش ڪندو
 آهي، ته ان وقت مارئي جي
 مار ۾، ڪو غريبن جو سچو
 هڏو ڪي جنم وٺندو آهي،
 جهڪو پالو جي پٽ ٿي،
 آزادي ۽ انقلاب جو جهنڊو،
 هميشه لاءِ ڪوڙي ڇڏيندو
 آهي ۽ پوءِ ان جهنڊي جي
 حفاظت لاءِ پنهنجي زندگي
 جي زهر جا ڍڪ پيئندو آهي.
 دشمن طرفان اڇلايل تهر پنهنجي
 سيني تي سهندو آهي ۽ آخري
 هچڪي وقت به، آمهڊ ۽ اس
 جي مشعل هٿان ناهي ڇڏيندو.

نالو : صاحب خان ميراڻي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراڻي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو
رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ
نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائر سھس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجھارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

0300 – 3404488

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488